

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLM

TURISTÅRBOGEN 1971

De bornholmske landskabers tilblivelse *side 3*
af professor, dr. phil. Axel Schou

Bornholms planter og dyr 10
af lektor Arne Larsen

Oldtidens mennesker 17
af professor, dr. phil. Ole Klindt-Jensen

Bebyggelse og historie 23
af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt

Gård og bolig 42
af overinspektør Peter Michelsen

Bønder og fiskere 48
af overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen

Sagn og overtro 55
af arkivar Iørn Pio

Bornholmsk 61
af universitetslektor H. A. Kofoed

Bornholm og de frie kunster 67
af forfatteren Christian Stub-Jørgensen

At bo på en ø i Østersøen 73
af forfatteren Henning Ipsen

Bornholm. Tal og andre kendsgerninger 78
af Johan Hvidtfeldt

Christiansø og Frederikssø 81
af forfatteren, læge Tage Voss

Ture på Bornholm 89
af redaktør Tage Christiansen

Rønne 89 – Fra Rønne til Sandvig 95 – Fra Sandvig til Svaneke 107 – Fra Svaneke til Strandmarken 124 – Åkirkeby og Almindingen 134 – Nylarskirke – Rønne 143.

Denne bog er sat med 10 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Klicheerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen 100
På omslaget ses et bornholmsk silderøgeri
Fotograferet af Inga Aistrup
Kortudsnittene og luftfotografierne er fra Geodætisk Institut
og er reproduceret med dettes tilladelse - A 80/71.

Redaktion ved Johan Hvidtfeldt

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

De bornholmske landskabers tilblivelse

Af AXEL SCHOU

Bornholms særpræg

Blandt Danmarks ca. 500 øer udskiller Bornholm og de nærliggende Ærtholme sig ved et absolut særpræg, der forekommer derved, at grundfjeldet, den faste jordskorpes ydre krystallinske del, bestående af bjergarterne granit og gnejs, her kommer frem i dagen og indgår som element i landskabsdannelsen. Det er det eneste sted i det danske riges sydlige del, hvor dette finder sted, idet granitoverfladen alle andre steder først træffes i stor dybde, dvs. ca. 800 m nede, hvor den ligger højest, og almindeligvis først i en dybde af ca. 1500 m og endnu længere nede. I Grønland er granitlandskaber derimod vidt udbredt. Også i Sverige, Norge og Finland er det grundfjelds-bjergarterne, der giver landskaberne deres karakter. Denne geologiske lighed mellem Bornholm på den ene side og Den Skandinaviske Halvø med Finland på den anden skyldes det forhold, at Bornholm ligger så langt mod øst, ca. 150 km fra den nærmeste af de øvrige danske øer, Møn. Danmarks østligste punkt $15^{\circ}11'59''$ ø.l. ligger på Østerskær, en af Ærtholmene. Denne beliggenhed bevirker, at Bornholm ligger netop i den fennoskandiske randzone, dvs. grænseområdet mellem de egne, hvor grundfjeldet ligger så højt, at det træder i dagen, og de egne, som Jylland og øerne, hvor grundfjeldet ligger dybt under mægtige lag af senere aflejrede havbundsdannelser, der er omformet til sandsten, kalksten, skifre og lignende sedimentære bjergarter.

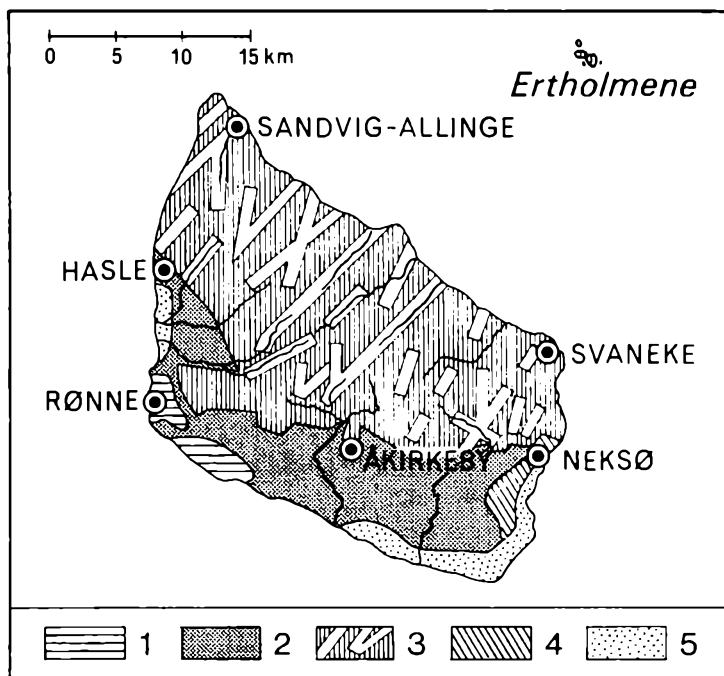
Bornholms form og størrelse er betinget af de i den fennoskandiske randzone så hyppigt forekommende brudlinier, mellem hvilke visse partier af jordskorpen er skubbet op, medens andre er sunket ned. Bornholm er et sådant stykke af jordskorpen, der er hævet så højt, at det er kommet til at ligge over havniveauet. Den geologiske betegnelse for et sådant hævningsområde er horst. Bornholm er en sådan horst, der med hensyn

til dannelsesmåde og derfor også landskabeligt kan sammenlignes med tilsvarende horste i Sydsverige som f. eks. halvøen Kullen og højderyggen Söderåsen inde i Skåne.

Ganske vist er det et fælles træk for landskabsudviklingen på Bornholm og det øvrige sydlige Danmark, at indlandsisen i sidste istid bredte sig over det hele. Men ismassernes virkning for landskabernes udformning var af meget forskellig art. I Jylland og på øerne er det nemlig morænemasserne, dvs. de ler-, sand- og grusmængder, som gletsjerne medførte og efterlod, som sammen med smeltevandsstrømmenes aflejringer udgør det materiale, i hvilket landskaberne er udformet. Disse istidsaflejringers tykkelse er gennemsnitlig 50 m, og den maksimale mægtighed er 200 m. På Bornholm derimod udgør istidens aflejringer kun et tyndt dække, der stedvis mangler, over størstedelen af øen. Denne ringe mægtighed bevirker, at det er granittens overfladeformer, der udgør selve landskabet.

Landskabsmosaikken

Af Bornholms 588 km² store overflade udgør disse grundfjeldslandskaber et ca. 400 km² stort område af øens nordlige og midterste dele. I et bælte tværs over det sydlige Bornholm er morænedækket tykt nok til at skjule granitoverfladen og de over granitten aflejrede lag af sandsten, kalksten og skifre. Her er de danske morænelandskabers jævnt bølgede overflade også repræsenteret på klippeøen. Smeltevandsaflejringernes flade sletter mangler heller ikke. Øst for Rønne ligger en sådan hedeslette, hvis flade terræn har betinget Rønne lufthavns lokalisering. Også klitområder forekommer på Bornholm, dels på Dueodde, det marine forland opbygget af strandaflejringer på øens sydøstlige hjørne, dels i det lige så vindeksponerede kystland på vestkysten mellem Rønne og Hasle. Begge steder er sandflugten nu, ligesom ved Jyllands vestkyst og i Tisvilde-egnen på Sjællands nordkyst, bragt til standsning ved anlæg af vinddæmpende nåleskovsplantager. Den bornholmske landskabsmosaik er således sammensat af mange forskellige komponenter. Det er dog Nordbornholms grundfjeldslandskaber og klippekyster, der giver øen dens karakteristiske særpræg.

Landskabskort over Bornholm. 1. Hedeslette, flodslette opbygget af smeltevandsflodernes aflejringer, sand og grus i sidste istid. 2. Morænelandskaber fra sidste istid, overvejende lerbund udformet som jævnt bølget moræneflade. 3. Grundfjeldslandskab med sprækkedale og klippekyster. Gletsjerskuret graniterræn med rundklipper og flytteblokke, stedvis med tyndt morænedække. Sprækkezonerne er udhulet ved gletsjerslid og af strømmende smeltevand. 4. Hævet havbund fra ishavstiden. 5. Klitlandskab.

Delvis efter Atlas over Danmark, bd. 1, Axel Schou: Landskaberne.

Grundfjeldslandskaberne

Grundfjeldslandskaberne har ikke Danmarks højtboniterede jorder, hvor de fremtræder i typisk form – dertil skraber plovjernet for tit mod granitoverfladen i de bornholmske „klippeløkker“. Men grundfjeldslandskabet har andre værdier at byde på. Det er et feriemål, der tiltrækker de mange danske – og nordtyske – turister, netop fordi naturen her er så helt for-

skellig fra de danske – og nordtyske – morænelandskaber. For den, der hjemmefra er vant til istidslandskabernes klinter, sandstrande og strandenge, er det en strålende ny oplevelse at sanse klippekysternes stenverden.

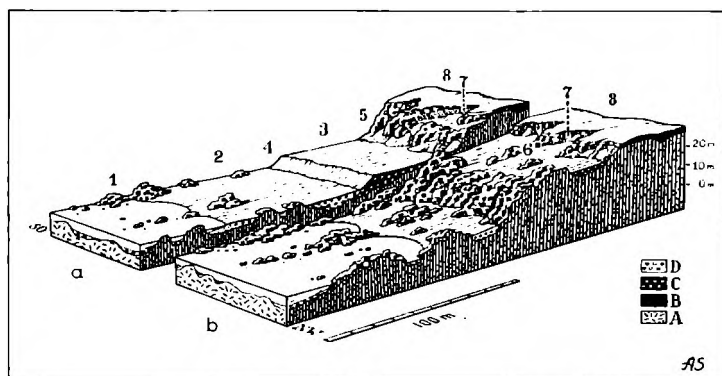
Rundklipper og flytteblokke

Grundfjeldslandskaberne i Bornholms centrale områder er efter danske forhold højtliggende, idet en væsentlig del deraf ligger over 80 m niveauet. Det højeste punkt, Rytterknægten, ligger 165 m over havet. Som helhed kan grundfjeldsområdet beskrives som et fladt, hvælvet skjold, hvis højde betinger en større nedbør for de midterste deles vedkommende end i randområderne, idet de luftmasser, der går ind over øen ved opstigning udvides og afkøles, hvorved mulighederne for fortætning af vanddamp og dermed for regn øges.

Det er rundklipper i mange forskellige dimensioner, der præger overfladerelieffet. Disse afrundede klipper har en afslebet stødside mod den retning, hvorfra gletsjerisen trængte ind over øen i istidens slutfase, dvs. mod nordøst. Læsiderne mod sydvest viser stærkere hældninger og har mere uregelmæssig overflade, idet gletsjerisens slibende og polerende virkning ikke har kunnet finde sted her, hvor ismassen gled ud over en kant. Hammerknuden er en sådan rundklippe-storform, hvis jævnt-buede horisontlinie kun brydes af Hammershus-ruinens tårn- og murrestsilhuet. De små meterlange rundklipper, hvis afrundede form lige netop når at rage op gennem lyngdækket, kan fremkalde forestillinger om græssende får, hvilket har givet anledning til det franske fagudtryk, der nu anvendes internationalt som betegnelse for et sådant gletsjerslebet overfladerelief: „moutonneret“ grundfjeld.

I grundfjeldsterrænet forekommer også klippeblokke uden stød- og læside. Det er de såkaldte flytteblokke eller erratiske blokke, der er bragt til stedet indefrosset i gletsjerens bundmoræne. Ved isens bortsmelten er de efterladt i tilfældige stillinger, der stedvis er så labile, at blokkene ved et tryk med hånden kan bringes til at vippe, hvorfor de betegnes som „rokke-stene“.

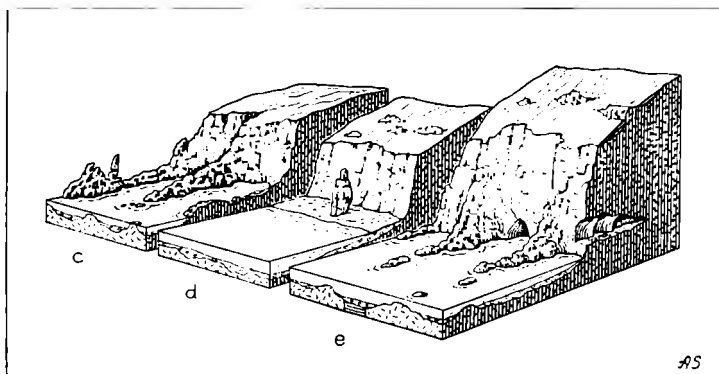
Lave granitkyster. Nordbornholm. a. Kås, n. f. Stammershalde. b. Sandkås s. f. Allinge. Blokkanter: 50×250 m. 1. Skærgård. 2. Strandbred, dannet ved aktuel sandaflejring i skærgårdens landnære del. 3. Hævet strandbred. 4. Klint, udformet ved bølgeangreb i hævede strandaflejring. 5. Hævet klippekyst. 6. Hævet skærgård. 7. Hævet klippekyst i højeste konstaterede havniveau. 8. Gletsjerslidd grundfjeld med tyndt morænedække. A. Granit. B. Moræne. C. Hævede strandaflejring. D. Nutidens strandaflejring.

Efter Atlas over Danmark, bd. 1, Axel Schou: Landskaberne.

Bornholms midterste del, Højlyngen, var tidligere en ubeboet ødemark, der havde betydning for de omliggende landbrugsområder som fælles græsningsareal – et forhold, hvorm navnet Almindingen endnu vidner. Nu dækkes væsentlige dele af store nåletræsplantager, men visse steder, således i Paradisbakkerne, er den gamle tilstand stadig fremherskende: et typisk kløftfuret grundfjeldsterræn med lynghede og enebærbuske.

Grundfjeldsbjergarterne

Grundfjeldets bjergarter: granit og gnejs har krystallinsk struktur. Betragter man et lille løst stykke nærmere, ser man tydeligt de forskelligartede krystaller, der udgør denne stens byggelementer, den grå kvarts, den ofte rødlige feldspat og de sorte mineraler, af hvilke glimmer, der lader sig opspalte i tynde blade, er hyppigst forekommende. Denne krystallinske struktur er fremkommet derved, at jordlag af forskellig karakter, skifre, sandsten m.m. ved bjergkædefoldninger har været presset så

Høje klippekyster, Nordbornholm. c. Lyseklippen ved Rø. Klippehalvøer med strandpiller af modstandsdygtigt materiale mellem sprækkezoner. d. Krogeduren ved Vang, - en fritstående strandpille. e. Våd og tør ovn, Hammerklippen. Brændingshuler, den første under aktuel udformning, den sidste hævet fortidsform. Blokkanter: 70×140 m. Efter Atlas over Danmark, bd. 1, Axel Schou: Landskaberne.

dybt ned, at varmen i jordskorpen i forbindelse med det store tryk af de overliggende masser har bevirket en „granitisering“, en fuldstændig omdannelse af de oprindelige strukturer ved omkrystallisering. Det er altså rødderne af ældgamle bjergkæder, vi træder på, når vi færdes i grundfjeldsterrænet.

De stærke spændinger, der er opstået i disse foldezoner efter senere afkøling, når de dækkende bjergmasser er forsvundet ved forvitring og erosion, er stedvis udlignet ved dannelse af sprækkezoner, i hvilke bjergartens sammenhæng er ringe. I visse af disse sprækkezoner er flydende stenmasser trængt op. De ses nu som „gange“ med anden krystallinsk sammensætning, dels pegmatitgange, hvor granittens mineraler forekommer i større former, dels som de mørke diabasgange af hel anden sammensætning med mange sorte mineraler i blandingen.

Sprækkedalene

Diabasgangene forvitrer lettere end den omgivende granitmasse, hvorfor de ofte fremtræder som slugter. Nedgangen til Jons Kapel er en sådan kløft, fremkommet ved, at gangbjergarten er

forsvundet, og mange små kystindskæringer er fremkommet på lignende måde. Skørhedszonerne kan også være udrenset ved gletsjerslid og ved smeltevandsstrømmenes udspulende virkning. Resultatet af disse virkninger på det sprækkedyldte grundfjeld er fremkomst af de såkaldte sprækkedale, der er typiske for Bornholm og helt afviger fra dalformer i Jylland og på øerne. Sprækkedalene varierer i størrelse fra få meters bredde til dalformer som Ekkodalen, hvis bundbredde er 60 m. Sprækkedalenes tværprofil karakteriseres ved de bratte, ofte lodrette vægge, hvis fod dækkes af nedstyrtede blokkes virvar. I dalbundens lavninger træder grundvandet frem og danner søflader og mooseområder med elle- og birkekrat. Klippevæggene dækkes af skorpelav i sære, farvevekslende mønstre, og i sprækkerne vokser bregner tæt. Sprækkedalenes krydsende systemer af ofte snorlige dale er i allerhøjeste grad med til at give grundfjeldslandskabet dets særpræg.

Klippekysterne

På Bornholms sydkyst forekommer kysttyper, der minder om det øvrige Danmarks, som f. eks. klitkyster, moræneklinter, kalkstensklinter og lignende, men hvor grundfjeldsterrænet danner kystlinien, får vi klippekyster i talrige variationer. Modstandsdygtige partier modstår bølgeangrebet og danner skær, strandpiller og kulissegigt fremragende klippevægge. I de mindre sammenhængende masser rydder bølgerne op og danner brændingshuler, der betegnes som „ovne“. Almindeligvis står skær og granitklipper renvasket for smuldringsmateriale lige op af havvandet, men enkelte steder i læ af hofdeformet fremragende granithalvøer kan der forekomme strandbred af hvidt kvarts-sand. Blokdiagrammerne s. 7-8 viser bedre end ord den systematiske mangfoldighed af enkeltformer.

I klippekysterne har Bornholm et aktiv, som i en tid præget af trang til rekreativt ophold kombineret med dynamisk naturoplevelse ikke kan værdsættes højt nok. Det er altid forfriskende for både sjæl og legeme at opleve en ny omverden, et miljø, man ikke er fortrolig med, og som derfor er uvant og eventyrligt eller kort sagt spændende.

Bornholms planter og dyr

Af ARNE LARSEN

Det er vel nok først og fremmest Bornholms bølgebehandlede og stærkt forvitrede nordkyst med dennes mange bizarre klippeformationer, der lokker de mange turister til øen. Eller er det Østersøens blå vand, Dueoddes og Balkas hvide, bløde sand, øens mange solskinsdage og den besungne høje klare luft... Der er dog også en kategori af turister, for hvem alt dette ikke er det primære, som nu f. eks. den lille svenske dame, jeg i det tidlige forår traf gående rundt i en af vore kratskove, indsamlende blade af den blå anemone, hvori der åbenbart snylter en lille, for hende uhyre interessant, næsten mikroskopisk fluelarve – eller den unge mand fra Birkerød, der var på jagt efter snyltere hos øens padder – for ikke at tale om den travle hospitalslæge fra Stockholm, der med flyver via København besøgte Bornholm for nogle få timer efter igen at returnere til den svenske hovedstad, blot for at opleve synet af en særdeles sjældne orkidé på dens eneste voksested i Norden.

For zoologer og botanikere er Bornholm noget helt for sig selv; på en vis måde ved det rent negative, at her mangler en del arter, som findes andre steder i landet, et fattigdomsfænomen, der forøvrigt er fælles for mange isolerede øer – og på den anden side ved det positive, at her er bevaret plante- og dyreformer, der andre steder er forsvundet. Bornholms placering i den østlige udkant af riget giver øen klimatiske betingelser for planter og dyr, der geografisk har en mere østlig udbredelse, medens dette klima modsat udelukker en del vestlige arter, der ynder atlantiske forhold, med milde, fugtige vintre og ret kølige somre.

Bølshavn ved midsommertid

Lad os først i juni tage en lille tur til Bølshavn ved klippeskysten mellem Gudhjem og Svaneke. Langs kysten svømmer ederfugle parvis rundt, klare til redebygningen. På skærene står

majestætiske, sortvingede måger og skræpper op, fordi vi forstyrrer dem. Det er sildemåger, der er en af øens karakterfugle, og som yngler i stort tal på den fredede ø Græsholm ved Christiansø, forøvrigt sammen med store mængder af alke og lomvier.

Klippekystens strandenge er midt i juni rødviolette af den i det øvrige land ret sjældne melet kodriver, en udpræget østlig art, almindelig på Öland, Gotland og i hele Sovjetområdet. Men når højsommerens varme gør sig gældende, bliver strandengene gule af ærteplanten kantbælg, der er sjælden i det øvrige land, endog mangler i Jylland, men er særdeles almindelig på Bornholm, Öland og Gotland. Enkelte af de mellem klipperne stående småtræer er bornholmsk røn, og måske er man så heldig at finde et enkelt eksemplar af den sjældnere akselbær-røn. Begge disse rønarter har en nordøstlig udbredelse og træffes ikke vildtvoksende andre steder i Danmark. Mens De går rundt og botaniserer på BølsHAVNSengen hopper enkelte store grønne frøer ud i de små vandhuller. Det er en østlig forekommende art, der er hyppig på Bornholm. Om aftenen hører man her, som alle andre steder langs klippekysten, en vedholdende, noget hæst kvækken. Denne natlige stemme, der er en karakteristisk faktor i den nordbornholmske aftenstemning, stammer fra den lille strandtudse. Særlig heldig er man, hvis man samtidig hører en melodios og klar, næsten klokkelignende trille komme fra de små huller, og der er i så fald tale om den grønbrogede tudse, hvis hanner trygler hunnerne om at komme lidt nærmere. Den førstnævnte, strandtudsen, findes overalt i landet, medens den grønbrogede tudse er en østlig art, der i hvert tilfælde mangler i Jylland.

De sorte orme, der bugter sig i de omtalte vandhuller, er hesteigler, medens de noget mindre og brune er hundegler. Begge disse er meget almindelige over hele Danmark og ganske ufarlige for mennesker. Men prøv en dag at tage ind til skovmoserne og vad ud i en af dem med gummistøvler på. Nej, gør det endelig ikke med bare ben, for her risikerer De at møde den rødbrune og grådige lægeigle! Så snart dette dyr mærker den mindste bevægelse i vandet, svømmer den søgende i

retning af stedet for at suge blod. På sådanne lokaliteter finder man ikke sjældent døde padder eller fisk; et eller flere trekantede bidsår fortæller, hvilken røver der har været på spil. I gamle dage indsamlede kloge koner igler i Højlyngens småsøer, netop der, hvor man nu har moser inde i kulturskoven. Om foråret afholder lægeiglerne årets store ædegilde. Det er på denne årstid, at skrubbudserne drages mod vandet i titusindvis for at udspænde de lange æggetråde mellem siv og grene. Under kønsakten tager de sig ikke iagt for iglernes angreb. Også den i det øvrige land sjældne, men på Bornholm særdeles almindelige, brune springfrø lægger sine æg i forårstiden og er et let bytte for lægeiglerne. Skrubbudserne er almindelige over hele landet, medens lægeiglen er et ellers sjældent dyr.

Nøkkeroser og rådyr

Mange steder er skovmosernes vandflade dækket af hvide nøkkeroser, ofte sammen med gule åkander, begge almindelige her som i det øvrige land. Den nordligt forekommende art, liden åkande, er ret almindelig i klippeområdets søer og damme, men ellers sjælden i Danmark. Smukt er der overalt i skoven, ikke mindst i birkemoserne, hvor den fugtige bund er snehvid af kæruld, og hvor det myldrer med slanke, hvide birkestammer med hængende kviste. Man mindes de udstrakte moser i landene mod nord.

Rådyret jager man ofte op, når man går i skoven. Det blev i sin tid indført til Bornholm – forøvrigt i al hemmelighed, mod øvrighedens vilje; i dag forkæler vi rådyrbestanden i de strenge vintre. Mosefund beretter, at der århundreder tilbage fandtes såvel kronhjorte som elsdyr, ja, sågar rensdyr, dengang øen endnu havde polarklima. Bornholms pattedyrfauna er idag fattig på arter. Man møder i skoven egern, der forøvrigt er indført, ræv, pindsvin og nogle muse- og spidsmusearter. Påfaldende er det, at muldvarpen, vandrotten og alle rovdyr, udover den allerede nævnte ræv, mangler. De måre og hermeliner, øjenvidner beretter om, er undslupne minke. Indenfor skovfuglene kan nævnes, at sortspætten fornylig er indvandret til Bornholm og nu ofte iagttages ved rede.

Hammershus. Carrebye fot. Danmarks Turistråd.

Sandflugtskoven og Hammershus

Mellem Rønne og Hasle findes fortrinlig badestrand, og man generes ikke her, som andre steder i Danmark, af krabber eller store, uhyggelige vandmænd, ej heller oplever man, at bændeltang på ubehagelig vis slynger sig om benene, når man skal nyde sit bad. Årsagen hertil er Østersøens ringe saltindhold – 0,8 pct. – hvilket er alt for lidt til udpræget marine planter og dyr. Til gengæld kan en del ferskvandsorganismer trives i vandet ved de bornholmske kyster, og i maj-juni er der et godt geddefiskeri i havneområdet ved Rønne. – Langs den nævnte badestrand var der i gamle dage et bredt klitområde, der nu er afløst af en særdeles smuk, afvekslende og tillige botanisk in-

teressant skov. En tur i Sandflugtskoven, Rønneboerne benævner den dog Nordskoven, er værd at ofre en dag på. Her er fundet alle arter af den sødtduftende og kønne vintergrønslægt, af hvilke de fleste er sjældne her i landet. Ligeledes er der smukke bevoksninger af linnæa. Alle de nævnte planter er det en oplevelse at se, men da det drejer sig om rariteter, og de tillige bestemt er uegnede til såvel hjemlig vase eller anden form for opbevaring, bør man nøjes med at glæde sig ved synet af dem på voksestedet eller lade farvedias konservere oplevelsen. En noget uanselig orkidé, knærod, foretrækker i modsætning til det normale indenfor orkideerne tør, sandet jord. Den er talrig i denne skov, men forøvrigt almindelig i de fleste nåleskove på Bornholm. Dette er et fælles træk med Den Skandinaviske Halvø, hvorimod den er sjælden i det danske moderland. Ved skovrestauranten Skovly, hvor børnene boltrer sig i bådene, ser man om sommeren en vældig bevoksning af en urteagtig plante med kæmpestore blade. Den hedder japansk hestehov og blev 1921 indkøbt som staude til haven; herfra har den ved menneskets hjælp bredt sig udover øen, altid på fugtige steder, og er nu talrig på Nordlandet. I Sandflugtskoven vokser forøvrigt Danmarks eneste kendte vildtvoksende eksemplar af finsk røn. Dens udbredelsesområde omfatter Norge, Stockholmegnen, Finland og Bornholm.

Vi tager nu på en vandring fra Sandflugtskoven gennem Hasle, over Jons Kapel til Hammershus. Turen går gennem et ægte bornholmsk landskab, dog skæmmet af et stort moderne granitbrud ved Vang. Langs kysten flyver småflokke af blåvingede sølv- og stormmåger, iblandede sortvingede sildemåger. Edderfugle, nu med ællingeflokke, svømmer tæt på kysten dybt under os. Vi går i lyng, almindelig over det ganske land, men vi mangler i vore dage klokkelyg på Bornholm. Indtil begyndelsen af dette århundrede fandtes den herovre, men den er senere langsomt gået til grunde, ganske enkelt, fordi det drejer sig om en udpræget vestlig art, en atlantisk plante, hvis klimakrav aldrig rigtig er blevet honoreret på denne dens østlige forpost.

De sydvendte skrænter nedenfor Hammershus var tidligere

en af de allerfineste botaniske lokaliteter i vort land. Her vokse eksempelvis enblomstret fladbælg, liden sneglebælg, kassubisk vikke, aksblomstret ærenpris, knopnelike, plettet kongepen m. fl. Dette seværdige plantesamfund er formodentlig nu gået til grunde, idet man ved hjælp af geder har søgt at udradere stedets kratvegetation med det formål at genskabe et landskab, der ligner det, som omgav Hammershus i borgens storhedsperiode. Dette glæder selvfølgelig historikerne og antagelig også den største del af de besøgende, men at det skærer i en botanikers hjerte, vil man vist kunne forstå.

Ved Løvehovederne genfinder man kantbælg; blodrød storkenæb, hvis blade rødmer meget smukt om efteråret, dominerer på skråningerne sammen med knoldet mjødukt. Efter at have passeret en lodret, dyb kløft, kan man iagttage en interessant, lav og vindblæst bevoksning af den sjældne tarmvridrøn, der dog her ligeså lidt som andre steder på øen synes at blomstre. Ved Hammerhavnen blomstrer den gule segl-sneglebælg med alle tænkelige farveovergange til sin nære slægtning, den blå lucerne. Bevoksninger af bulmeurt og den store sandsennep kan iagttages tæt ved havnekajerne.

Hugorme og løvfroer

„Så De nogen hugorm på denne tur...“ – Nå, ikke! Nej, hugormen er slet ikke så almindelig på Bornholm, som onde tunger fortæller, og der er heller ikke mange snoge. Giver vi os en anden dag ud på en lang fodtur gennem Paradisbakkerne, vil vi nok få dette bekræftet; dog kan man her se flere hugorme sammen i det tidlige forår, når de er vågnet op i det fælles dvalekammer. I Paradisbakkerne skal man særlig interessere sig for den ejendommelige bregneflora, næsten alle mindre arter, der sidder i de lodrette vægges sprækker. Men man skal frem for alt passe på, at man ikke farer vild i den sprækkedalfulde natur, for vel kan det være spændende, men ikke når solen er gået ned, og mørket begynder at falde på.

Næste dag må vi hvile ud ved Dueoddes eller Balkas bade-strande. Har De forresten lagt mærke til, at sandet knirker, når man går i det... Der fortælles, at det er det eneste sted i

verden, man kender dette fænomen. Hvis dette er rigtigt, ville det være morsomt at få en videnskabelig forklaring på den mærkelige gåde.

Drager man nu videre langs stranden mod Neksø, kommer man til en særpræget kyst med flade, sprukne sandstenslag i bunden. Vandet er ganske lavt her: Gravænderne svømmer rundt med deres store ællingeflokke, men det var jo nok kun et engangsfænomen, da jeg ifjor så en dejlig rød og langbenet flamingo vade rundt i dette fladvand! Her kan ikke bades, idet vegetationen lukker sig til alle vegne, så nu må botanikeren igen i arbejde. Han vil snart finde farve-vajd, forvildet fra den tid, man brugte denne plante til blåfarvning af de hjemmevævede produkter, og han vil iagttage den giftige skarntyde og mindes salig Sokrates.

Inden denne korte beretning om Bornholms natur slutter, vil jeg dog fortælle læserne, at Bornholm foruden at kaldes Nattergalenes Ø, med lige så stor ret kan benævnes Kirsebærtræernes Ø. Hvis De betvivler dette, så kom herover i maj måned og betragt de talrige kirsebærlunde rundt om på øen, eller kom i slutningen af juli og læg mærke til den lille bondedrengs violette fingre og næsten sorte læber, eller kom midt i oktober, når kirsebærbladene luer rødt i skovbryn og hegn. Men som zoolog foretrækker jeg dog navnet Løvfrøernes Ø, inspireret af det ganske lille dyr, løvfrøen, der med sine sugeskiver på tåspidserne formår at klatre til tops i de højeste træer, og som da også holder til i skov og krat sommeren igennem. Kom herover i maj-juni måned, kør ud i aftenskumringen og bliv vidne til, hvordan luften mange steder bævrer af lyd fra utallige energiske løvfrøstruber. List Dem efter lyden, og De vil, bevæbnet med en lommelygte, let få en løvfrø at se, nu da den sidder på det lille gadekærs andemad og ved hjælp af den oppustelige strubehud med voldsom lydeffekt kalder på de mere apatiske og tavse hunner. Løvfrøen er sjælden her i landet, bortset fra Bornholm, men alligevel er den også her fredet i Klasse A.

Oldtidens mennesker

Af OLE KLINDT-JENSEN

Befolkningen i Bornholms oldtid har sat sit præg på landskabet. Gravhøje rejser sig kækt på bakkekamme og giver Sydlandets jævne profil fine buer. Bautasten ved kysten og i samlinger inde i landet står mærkelig udtryksfulde frem. Uden skrifttegn, undertiden med tilknytning til forhistoriske anlæg lader de sig henføre til denne tidsalder; formentlig er de alle ældre end 1000 år. Runesten træffes flere steder i det fri. De fleste står i og ved kirkerne. Den mest betydningsfulde indsats i fjern tid var rydningen af skoven og den stenstrøede jord til agerland. Den må være indledt for 5000 år siden. Lerkar og slanke skovøkser af sleben flint giver os et indblik i dette pionerfolks hjælpemidler.

Efter istidsbræens smeltning o. 12000 f. Kr. lå landet frit; havet bredte sig først stort, senere begrænset. Bornholm havde i fastlandstiden en lang landtunge. Her var muligheder for en nøjsom tilværelse til omstrejfende smågrupper. Endnu skimtes skovrester, mægtige rodpartier, under den lave vandstand i syd.

En vandring gennem det bornholmske landskab viser her og der de betingelser, som skiftende slægtled stod overfor. Langs kysterne er der spredte birke på en ugæstmild klippegrund, landskaber som efter istiden; andre steder vokser skovfyrrer i omgivelser, der ikke er ændret siden træet for o. 8000 år siden var dominerende. Spredte fund fra denne tid, mest spidser til fiskespyd og småredskaber tabt i moser som Vallensgårds, giver os indblik i fangstfolkets redskaber.

Landbruget, den nye dimension i menneskets forhold til naturen, er betinget af skovens rydning; det medførte tæmmede dyr og dyrkede agre. De første stabilere boliger blev formentlig opført, og kort efter byggede man de ældste stendysser; et par blev ødelagt for knap 200 år siden. Senere, lidt ind i 3. årtusind f.-Kr., opførtes svære stenkamre med en enkelt overligger eller rektangulære stenkamre med lang tværgang. De

blev dækket af høje og kunne optage et samfunds døde. Af de bevarede og seværdige kan nævnes Vasegård nær Læsåen, Stendseby, Frennegård, Arnager og, størst af alle, Lundestenen i Nylars.

Et fremmedindslag i denne yngre stenalder er enkeltgravskulturen, der på Bornholm har efterladt sig elegante bådformede stenøkser og rundbandede lerkar, nært beslægtede med de skånske gravfund.

Bronzealderen

Sejlads må hele tiden have været en betingelse for kontakt med andre egne, og den må have spillet en rolle for handel. Bornholm har ikke råstoffer som flint, ud over små rullesten, kobber og tin, der smeltedes sammen til bronze, eller jern. Den ringe mængde myremalm, som kan være forekommet, er i al fald snart blevet udnyttet. Det er karakteristisk, at ikke så få helleristninger af skibsform er indhugget i Nordbornholms klipper. Kendtest er de tre nærliggende lokaliteter Madsebakke mellem Sandvig og Allinge, Storlykkebakken og Brogård sydvest derfor. Særlig den første lokalitet, en højt beliggende klippeflade med vid udsigt, viser en broget samling af afvekslende motiver, foruden 12 både er her solhjul, fodsåler og skåltegn. De fleste storhøje med rige gravfund er fra bronzealderen, ca. 1500–500 f. Kr., men nogle steder i sydlandet forekommer også gravpladser under flad sandmark. Gravgodset er beskednere end gravhøjens, hvori der forekommer guldringe og sværd, rhombeformede brocher og dolke. Gravene i sandterrænet havde enkle brocher, dolke og halskæder med elegante spiralmønstre.

Jernalderen

Med den ældre jernalder, omkring 500 f. Kr.–800 e. Kr., dukker nye former for begravelse op. Fra først af var der kun ligbrand, hvis rester blev dækket af en lav høj eller hældt i en grube og mærket med en sten. I den lille, men betydningsfulde gravplads Mandhøj ved Svaneke kan man følge de forskellige trin af begravelsen fra ligbålet til opbygningen af et keglefor-

Runesten ved Brogård. Klemensker sogn. Indskriften lyder: „Svenger lod rejse denne sten efter sin fader Toste og efter sin broder Avlak og efter sin moder og efter sin søster“. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

met dødehus, der dog kun stod en kortere tid. Derefter blev der sat ild til. Den døde behøvede åbenbart ikke beskærmelsen længere – og jord kastedes over i en lille høj. Interessante er også brandgrave af skibsform, sat i sten og med bålresterne dækket af stenlægningen, i Vester Marie Plantage og Egeby.

Husene kendes særlig i romersk jernalder, omkring Kr. f. til 400 e. Kr., og perioden lige efter. De var rektangulære i almindelighed og opført af lerklining på flettede trævægge med lodrette stolper. Den frugtbare, svære jord i Svaneke Vang har bevaret bopladser, som benyttedes i hundreder år, men som sy-

Gruppe af bautasten ved Stammershalle. Kjøller, Allinge fot.

nes at være forladt i forbindelse med overfald i begyndelsen af 500-årene. Forbindelserne med udlandet, som dokumenteres af mange romerske sølv- og guldmønter, var ikke bare af det gode. Her og der, også ved hustømter, som var brændt ned – Dalshøj og Sorte Muld –, er fundet hengemte møntskatte, hvis yngste mønt er fra Anastasius, der døde 518. Også guldringe, smykker og andre kostbarheder fulgte med mønterne i skjul. Rundt om på markerne er påtruffet spredte spydspidser uden forbindelse med grave. Føjer man disse træk sammen med benyttelsen af tilflugtsborge som Gamleborg med stenvold i de nære Paradisbakker, får man et stærkt indtryk af overfaldstid – ganske som på naboeerne Øland og Gotland, hvor der er beslægtede fund.

Gravene kendes især fra den nye undersøgelse ved Slusegård, Pedersker, men forekommer i øvrigt i stort antal. Der må have været en talrig fast befolkning, fordelt på gårde og småhuse. I Slusegårdgravpladsen var der 1323 grave, og her fandtes ligbrændingssteder med trækul, knoglesplinter og brudstykker af gravgaverne. Ikke mindre væsentlige var de ubrændte begra-

Midterpilt i Paradisbakkerne, Ibsker sogn. Dansk Folkemuseum.

velser, idet man her kunne iagttage træk som sværdets anbringelse i en svær rem over skulderen, brochernes placering i kvindegravene ved skuldrene, åbenbart for at holde dragten sammen, spor af drejede trækar, og hvad der understreger søfartens betydning: både, anvendt enten til at dække kisten med eller som kiste, man kunne da fristes til at tro som gravfartøj. I al fald er det de ældste bådgrave vi står over for, og selv om det i almindelighed drejer sig om udslidte fartøjer, viser de i al fald typen. De består nederst af en udhulet træstamme, hvortil der er syet bord til hver side. Indvendigt blev disse spændstigt virkende sider holdt i form ved en let trækonstruktion. Til at befare Østersøen, selv når der var blæst, har en sådan bådtype været velegnet. De gravlagte fartøjer var 6-7 m lange, men der må have været større både.

Det er først i slutningen af jernalderen, og mod vikingetiden, der er vidnesbyrd om sejl, og fra da af bliver der også mulighed for lange sørejser. Selv om vi har interessante vidnesbyrd om kontakt over lange afstande, fra Bornholm til Norge eller til Sydøsteuropa i årene før vikingetiden, er det nu for alvor,

at langfærd bliver almindelig. Mængder af arabiske sølvmønter viser, hvordan handelen stimuleres ved tilførsel af sølv fra de nyåbnede rige miner i øst. Også med andre fjerne egne var der kontakt, som bl. a. kunstarbejder oplyser, således med England – Rhinområdet. Udbyttet i Rusland har lokket flere ud, som vi ser det af identiske smykker fundet på Bornholm og i Gnezdovo ved Smolensk. De synes at stamme fra samme værksted. Man kan så gætte, om det lå midt i Rusland og var præget af skandinavisk kunsthåndværk eller i Østskandinavien, måske Bornholm, med livlig forbindelse østud.

Vikingetiden

Fra vikingetiden, 800–1050, er der runesten som Brogårdstenen sydøst for Hasle og storslåede minder som tilflugtsborgen Gamleborg i Almindingen, i hvis nærhed der er gjort et fornemt skattefund af sølvringe og torshammer. Flere af skattenedlæggerne viser nær kontakt med de slaviske folk syd for Østersøen, medens sene runesten tyder på svenske indflyttere. Der var – takket være skibsfarten – stadig livlige forbindelser over havene til nære og fjerne kyster.

Bebyggelse og historie

Af JOHAN HVIDTFELDT

Kort før 900 var englænderen Wulfstan på færd fra Hedeby østover. Til bagbord havde han da Langeland, Lolland, Falster og Skåne, som alle hørte til Danmark. Til bagbord lå også Burganda Land, „og det har sin egen konge“. Hos Adam af Bremen, der skrev omkring 1075, kaldes øen kun Holm. I kong Valdemars jordebog fra 1231 er navnet Burghændeholm. Hen i 1300-årene bliver formen Bornholm almindelig, især i tyske kilder. Der har været mange tydninger af navnets første led, og man har ment, at burgunderne skulle være kommet fra øen. Dette er næppe rigtigt, men navnet kan have forbindelse med dette folk, som i de sidste århundreder før Kr. menes at have boet i egnene øst for Oderens nedre løb.

Fjerne tiders beretninger vidner om, at de bornholmske mænd var dristige og modige krigere. Flere af dem hørte til de berømte jomsvikinger, og Jomsvikingsaga beretter om den bornholmske jarl Vesets sønner Bue Digre og Sigurd Kåbe, hans dattersøn Vagn Ågesen og Bues søn Svend. De kæmpede med i det berømte slag i Hjørungavåg omkring 985, da Svend Tveskægs jomsvikinger blev slået af Håkon Jarl. Bue Digre fik hugget hage og underkæbe af og sagde da: „Lidet vil nu de danske møer på Bornholm lystes efter mine kys“.

En anden bornholmsk jarl var Egil Regnarsen. Han fór på vikingetogt hver sommer. Knud den Hellige var imod hans færd, han blev anklaget for sørøveri og hængt i det højeste træ på Bornholm. Han havde fået navnet Blod-Egil, fordi han på et af sine togter, plaget af tørsten, havde drukket af skibets bundvand, farvet rødt af de såredes og faldnes blod.

Nogle af de over 30 bornholmske runesten er vel fra tiden, før kristendommen vandt sejr på Bornholm. På øen fortsatte man med at riste runer, længe efter at skikken var gået af brug i det øvrige Danmark, helt til ca. 1150. I Nylarsker våbenhus er der to runesten. På den ene står: „Sasser lod rejse sten efter

sin fader Alvard. Han druknede ude med hele skibsmandskabet“ og på den anden: „Kåbe-Sven rejste denne sten efter sin søn Bøse, en (velbyrdig) dreng, som blev dræbt i kampen ved Udlænge. Gud Herren og Skt. Mikkel hjælpe hans ånd“.

Kristendom og kirker

Ingen kan med sikkerhed sige, hvornår kristendommen kom til Bornholm. Adam af Bremen mener, at det var biskop Egin i Dalby, senere i Lund, som omvendte indbyggerne i Bleking og på Holm til troen på Hvide Krist. De angrede deres synder og sønderbrød straks deres afgudsbilleder. De kastede også deres skatte, og hvad de havde, for biskoppens fødder. Egin ville ikke tage imod dette, men han lærte dem i stedet at bygge kirker af disse midler og bruge dem til at „løskøbe fanger, hvoraf der er mange på disse egne“. Egin døde 1072. Det er et spørgsmål, om Adams beretning er helt sanddru. Der har nok været kristne på øen før hans tid.

Adam fortæller også om Bornholm, at det var Danmarks berømteste havn og en sikker ankerplads for dem, der plejede at sejle til de fremmede eller til Grækenland. Øen har måske allerede da været et midtpunkt for handel og fiskeri. Den lå så nær ved vendernes land, at den let kunne blive et bytte for deres vikingskibe. De bornholmske kirker er da også et vidnesbyrd om, at det var ufredstider. Øen havde fra gammel tid fire herreder, og historikeren Arild Huitfeldt fortæller, at de hed Hasleherred, Michlingsherred, Hemmingsherred og Rønne (Rønne) herred“. Senere fik de navn efter verdenshjørnerne, henholdsvis Nørre, Sønder, Øster og Vester herreder. Omkring 1150, da Eskil var ærkebiskop, kom de tre førstnævnte under ham, og kun Rønne herred hørte under kongen. De gamle tilflugtsborge, Gamleborg i Paradisbakkerne, Ringborgen og Gamleborg i Almindingen, blev brugt endnu i 1100-årene, når fjenden var i landet. Men da så stor en del af landet nu var kommet under den mægtige ærkebiskop, tog man fat på at bygge kirker, der både kunne være et Guds hus og et sted, hvor man kunne søge sikkerhed, når de vendiske ufredsmænd gjorde strandhugst. De bornholmske kirkebyggere lærte meget

Olskirke. Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

i Skåne, ikke mindst kendte og beundrede man domkirken i Lund. Af de gamle kirker er tre helt forsvundet, Klemenskirke, Røkirke og Vester Mariekirke, og Øster Maries gamle kirke er kun bevaret som ruin. Andre er stærkt ombygget i slutningen af 1800-årene. Af de gamle langkirker er det nu kun Ibskirke, der står nogenlunde urørt. Et særkende for disse kirker er de mægtige vesttårne, der er bredere end selve skibet og har me-

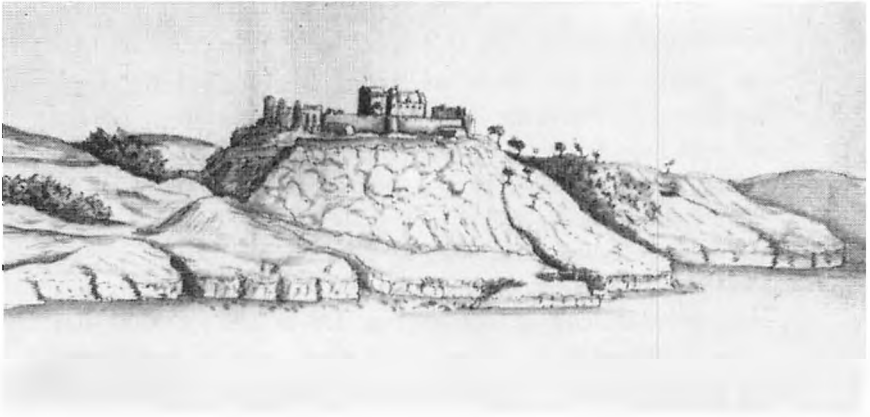
get tykke mure. Mellem etagerne er der indbygget stærke og ildfaste stenhvælvinger. Fire af disse imponerende tårne, bygget til at trodse landets fjender, er bevaret i Åkirke, Ibskirke, Knudskirke og Bodilskirke.

De ejendommeligste kirker på Bornholm, ja vel i hele Danmark, er dog rundkirkerne. Man har kaldt dem „det kosteligste smykke, som menneskehænder har givet Bornholm“. De er runde, fordi de skulle bruges til forsvar. De er ensartede i selve grundplanen, til selve kirken med de trange rum sluttede sig korbygning med aspis. I bygningens midte er der en svær pille, og de er bygget i flere etager, som regel tre. Uden om kirken var der ringmur med mindst ét befæstet, firkantet stentårn. Rester heraf findes i nogle af de særprægede klokketårne, som i deres nuværende form først er blevet til efter reformationen.

Da der ikke var landsbyer på Bornholm, er en del af kirkerne opkaldt efter den kristne kirkes helgener, Bodilskirke var viet til den engelske Skt. Bothulf, Ibskirke til Skt. Jacob, Klemenskirke til Skt. Clemens, Knudskirke til Knud Konge, Nylarskirke til Skt. Nicolaus, Olskirke til Skt. Olaf, Pederskirke til Skt. Peter og Povlskirke til Skt. Paul. Iøvrigt var Åkirke viet til Skt. Hans, Nykirke til Allehelgen, Røkirke til Skt. Andreas og Rutsker til Skt. Michael. Det er ejendommeligt for Bornholm, at i selve sognenavnene er ordet kirke tidligt blevet til -ker.

Ærkebiskoppen og Kongen

Der var to herrer på Bornholm, kongen og ærkebiskoppen. I 1251 blev Jakob Erlandsen ærkebiskop. Han var en stridbar kirkens mand, og snart kom det til et brud mellem ham og kongen, som 1259 lod ham fængsle. Hans broder Andreas indtog den kongelige Lilleborg og lagde den øde. I 1264 skrev Paven til ærkebiskoppen: „Du har endvidere samlet en hær og med den sendt din broder Andreas i forening med den velbyrdige hr. Jaramir, fyrste over Rygen, på din bekostning til øen Bornholm, som tilhører kongen og ligger i Lunde stift, og dér skal du på grusom måde have ladet omkring 200 af kongens mænd dræbe, beskattet de overlevende af kongens mænd, ødelagt hans borg i bund og grund og med vold og magt sat

Et af de ældste billeder af Hammershus. Tegning fra 1662 i Rigsarkivet.

dig i besiddelse af øen, som du endnu holder besat“. Måske er det omved denne tid, måske noget før, at ærkebiskoppens vældige borg Hammershus blev bygget. Den blev midtpunktet i den stadige kamp mellem konge og ærkebiskop. Erik Klipping erobrede den 1265, men ved et forlig kort efter kom den atter i ærkebiskoppens besiddelse. Da ærkebiskop Jens Grand i 1295 undslap fra sit kongelige fængsel på Søborg, lykkedes det ham under mange farer at komme ud til sin Østersø, hvor slotsfogden og kanniker „modtog ham med ære“. Den lange strid endte først 1326, da ærkebiskop Karl Galen fik Hammershus tilbageleveret og med den hele Bornholm, også Rønne herred, som kongen allerede tidligere havde afstået.

Ærkebiskop Jakob Nielsen Kyrning døde på Hammershus i 1361. Kapitlet overlod Valdemar Atterdag borg og ø. I det følgende år fik ærkebiskop Niels dog Bornholm tilbage, men på det vilkår, at „når samme vor herre konge kræver borgen Hammershus tillige med øen Bornholm tilbage fra os, da skal vi ærkebiskop Niels eller vore efterfølgere frit oplade den fornævnte borg til vor nævnte herre kong Valdemar eller hans udsending . . . tillige med alle blider, armbrøster, våben og alt andet løsøre“. Denne bestemmelse skulle senere få betydning.

Bornholmske bønder

De danske bønder boede som regel i samlede bebyggelser, landsbyer. På Bornholm lå gårdene spredt, enten enkeltvis eller nogle få i række. Der kan ikke være tvivl om, at det er de særegne jordbundsforhold på Bornholm, som er forklaringen på dette ejendommelige forhold. De fleste af de bornholmske stednavne er ret unge. Arkæologi og historie viser, at det ikke er, fordi der har manglet mennesker på øen. Men gårdsnavnene ændres lettere end et landsbynavn. De er ofte opkaldt efter mænd og slægter eller efter egne, måske med et forholdsord foran som f. eks. På Klint, Under Bjergene, Ved Kirken, På Hallene. Endelsen -by er ret almindelig og bruges om eller i købstæder og fiskerlejer, men også om en mindre klynge af gårde og huse, som dog ikke udgør en egentlig landsby. Det ældste eksempel er Egeby, der er nævnt 1430, og formen kan vel gå tilbage til vikingetiden, da -by i det øvrige Danmark ofte blev brugt om nyanlagte landsbyer. Men man har til helt ny tid dannet stednavne med -by, og denne endelse giver derfor ikke nogen oplysning om en bebyggelses alder. De øvrige særprægede endelser som f. eks. -løse, heim eller -um, -lev, -torp eller -rød, kan andre steder fortælle om en landsbys alder, men de mangler på Bornholm eller har en helt anden betydning. Vi ved ikke, hvor gamle de enkelte bebyggelser er.

Ærkebiskoppen optrådte med kongelig myndighed på øen. Ærkebiskop Birger skrev i 1499 et brev til „alle vore kære undersåtter, menige almue, som bygge og bo på vort og vor Lundekirkes land Bornholm“. Heri omtales tre slags jordbrugere, frimænd, bønder og vornede. Frimænd var en slags halvadelige, vel de samme, som i 1400-årene kaldes a wapn, på latin armiger eller væbner. Der kendes enkelte breve, udstedt af ærkebiskoppen på sådanne frimandsrettigheder. Egentlige adelige var de dog ikke, og i 1605 betegnede Christian 4. dem som „en part knaber og fri bønder“. De ville tilegne sig adelig jagtret, selvom de ikke var af „den herkomst, at de billigen kunne tilegne sig sådan rettighed og herlighed“. Der var ialt en 15 frigårde, som senere blev kaldt proprietærgårde.

Langt de fleste af bønderne på øen var selvejere eller jordegne bønder, der altså selv ejede deres gårde, som var skattepligtige. Vornedgårdene er almindelige fæstegårde, og udtrykket vorned har sådan set intet med det vornedskab at gøre, som kendes på Sjælland og omliggende øer fra omved 1400 til 1702. Fæsterne hørte under kongen, ærkebiskoppen, kapitlet i Lund, forskellige kirkelige institutioner. Der var også adelige udenfor øen, som her havde spredte fæstegårde, og nogle frimænd havde enkelte fæstegårde.

Fra begyndelsen af 1600-årene var selvejergårdene nummereret indenfor sognet, lidt senere fik også vornedgårdene numre. I 1671 var der på øen 672 selvejergårde, som gik i arv til den yngste søn, der blev kaldt „gådrøntinj“. Var der ingen sønner, arvede den ældste datter, „gårapibel“. Der var 207 vornedgårde. Hertil kom udbyggere, svarende til husmænd andre steder, og en del øde gårde.

Fiskere og borgere

Langt de fleste mennesker på øen var landbrugere. Rundt om var der dog også mange, som helt eller delvis levede af havets rigdom af fisk. Og hvor der var fisk at købe, kom købmænd fra andre lande. Sild var en vigtig handelsvare, og der var vældige masser af sild i havene omkring Bornholm, især i sensommeren. Da mødtes folk fra Østersøbyerne i de bornholmske købstæder og fiskerlejer. Det var især fra byer som Greifswald, Kolberg og stæderne længere mod øst. Først senere kom lübeckerne rigtigt med. Fiskeriet og handelen med de tyske købmænd er baggrunden for de bornholmske købstæders opkomst. Rønne er den ældste. Den nævnes som købstad 1327, men er nok ældre. Købmændene fra Greifswald spillede her en stor rolle. De havde, måske fra omkring 1330, deres eget Jomfru Mariæ gilde i byen, og 1434 byggede de ved kirken et Jomfru Mariæ kapel. Åkirkeby blev købstad i 1346, da ærkebiskoppen gav den en afskrift af Hälsingborgs stadsret. Neksø nævnes som købstad 1451. Folk fra Kolberg havde deres egen gildesstiftelse i byens lille kirke. Hasle og Svaneke er nok først blevet købstæder lige efter 1500, og det er måske et spørgsmål, om Al-

linge-Sandvig nogensinde har været det. De var vigtige fiskerlejer, og stranden spillede en stor rolle for de preussiske hansestæders sildefangst og handel med sild i den tid, da dette fiskeri stod på.

I Lübecks magt

Klippeøen ligger så alene derude i Østersøen, langt fra den øvrige del af riget. Den har tit været angrebet af fjender. Hansestæderne og først og fremmest Lübeck var rige, og de ønskede politisk magt for at sikre deres handel. I 1509 kom det til krig mellem dem og kong Hans. Det følgende år bad ærkebiskop Birger om hjælp. Lübeckerne var gået i land på hans ø. „Dér mødte dem mine tjenere med så megen almue, som da kunne samles, og sloges med dem en lang stund, og blev der sårede og døde mænd på begge sider“. Tilsidst måtte fogden trække sig tilbage til Hammershus, og „fjenderne begyndte at skænde og brænde.“

Tolv år senere kom lübeckerne igen. De havde besluttet sig til krig mod Christian 2., og da deres flåde – 13 store orlogsskibe og fire jagter – havde kastet los fra kajerne i Travemünde, satte de straks kursen mod Bornholm. Befolkningen gjorde ingen modstand, og Hammershus blev taget med storm. På borgen sad Christian 2.s fange, biskop Jens Andersen Beldenak af Odense. Han blev ført med til Lübeck. Når kongen kunne bruge Hammershus som statsfængsel, skyldtes det, at han nogle måneder før havde tvunget kapitlet i Lund til at afstå Bornholm til kongen. Det var bestemmelsen i overenskomsten fra Valdemar Atterdags tid, der blev brugt som grundlag for kongens krav.

I 1525 blev Bornholm overladt til lübeckerne, der til gengæld opgav Gotland. De skulle have øen i 50 år – til 1576. Kongen beholdt dog overhøjheden over Bornholm. Han havde stadig en foged dér, og „landets“ øverste ret, landstinget, der blev ledet af en landsdommer, kunne dømme i sager, der angik klager over de lübske fogder. Den første foged var Berent Knop, der fór hårdt frem med uretfærdige domme og store skattekrav. Under grevefejden rejste bornholmerne sig mod lü-

Gravsten over den lübske foged Schweder Kettingk, død 1573, og hans to hustruer. Stenen findes i Akirke. Hude fot. Nationalmuseet.

beckerne, tilskyndet af et løfte fra Christian 3. om hjælp. Men de lovede skibe kom ikke, og i en kamp med de lübske landsknægte led bornholmerne i 1535 nederlag ved Egleenge syd for Åkirkeby. Berent Knop straffede bornholmerne med hennrettelser, gæsteri og nye afgifter. Først 1543 forlod han Bornholm; der blev senere foretaget en undersøgelse af hans forhold, og lübeckerne måtte gå med til at betale store summer til beboerne og til kongen for afgifter, som Knop med urette havde opkrævet.

Den sidste lübske foged på Bornholm var Schweder Kettingk. Under den nordiske syvårskrig fra 1563 til 1570 blev øen beskudt af den svenske flåde, som ofte opererede i disse farvande. Men Kettingk havde organiseret et stærkt forsvar af øen, hans kanoner gav svenskerne svar på tiltale, og noget alvorligt forsøg på svensk landgang kom det ikke til. Schweder Kettingk havde uden tvivl et godt forhold til bornholmerne, men alligevel blev han i 1573 afsat som foged. Tre år senere forlangte kongen øen tilbageleveret, og den 1. august 1576 blev den af de lübske udsendinge overgivet til de kongelige embedsmænd.

Svenskerne på Bornholm

Pest og krig var begivenheder, der fyldte menneskene med rædsel og gru. Pesten hærgede 1618 og 1654. Også krigen kom på ny til Bornholm. En bornholmsk degn fortæller: „1645 den 9. juni røvede svensken Neksø, den 11. juni gav kaptajnerne landet op. Den 17. juni gav Holger Rosenkrantz slottet op“. Christian 4. havde oprettet en særlig bornholmsk militi med vagttjeneste, bavner og militære øvelser. Da det i begyndelsen af 1644 blev kendt på øen, at den svenske general Torstensson havde angrebet Danmark, blev militisen sat på krigsfod. Men først den 9. juni 1645 kom angrebet. Svenskerne lagde sig udenfor Neksø og bombarderede byen og skanserne. De gik derefter i land nord for byen. Nogle få folk fra Svaneke prøvede at gøre modstand, blandt dem Albret Wolfsen, der faldt. Militisens kaptajner svigtede helt og overgav øen uden videre kamp. Hammershus blev bombarderet, den ringe, uøvede besætning ville ikke kæmpe læn-

Pesttavle fra Rønne kirke, nu i Rønne Museum. Den fortæller om antallet af døde i de enkelte sogne i 1618 og 1654, da pesten hærgede Bornholm. I det første år døde ialt 5181 mennesker, i det sidste 4569. Nationalmuseet fot.

gere, og lensmanden, Holger Rosenkrantz, måtte give op. Bornholmerne blev plaget med hårde skatter og udskrivninger.

Ved den hårde fred i Brønsebro måtte Danmark afstå Gotland, men Bornholm forblev dansk. Den gamle konge, Christian 4. ville ikke skilles ved den. Der blev rejst anklage mod Rosenkrantz, som dog blev frikendt af herredagen. Kaptajnerne blev dømt i „Kongelig Majestæts nåde og unåde“. De blev landsforvist og deres gods inddraget under kronen.

Den 25. april 1658, fortæller degnen i Øster Marie, „bades af Svancke prædikestol allerførst for højborne fyrste Carl Gustav, Sveriges konge, så og for dronningen Hedevig Eleonora“. Vinteren havde været hård – det var i den vinter, svensk kongen foretog sin march over bæltene – og først da isen hen i april brød op, fik man på øen at høre om Roskildefreden, hvorved de skånske provinser og Bornholm blev afstået til Sverige. Inden længe kom en svensk besætning under kommando af oberst Johan Printzensköld til øen. Han var omhyggelig og dygtig, en rettænkende mand. I august 1659 kom Danmark på ny i krig med Sverige. Svenskerne begyndte at udskrive bornholmerne til svensk krigstjeneste, nye skatter truede. Frederik 3. opfordrede til at „være betænkt på de veje og midler, hvormed I kan eragte eder ved Guds nådige bistand fra dette svenske åg igen at befri“. En række bornholmere, især fra Rønne og Hasle, indgik en sammensværgelse om at befri øen fra svenskerne. Blandt dem var præsten Povl Ancher, købmand Jens Pedersen Ancher og ridefoged Jens Larsen Risom. „Landsherren“, Johan Printzensköld, havde kun 60 mand på det forfaldne Hammershus og var klar over, at situationen var farlig. Den 8. december 1658 var han i Rønne. Her blev han taget til fange af de sammensvorne. Da han kort efter prøvede at flygte, blev han skudt ned på gaden. Dagen efter overgav slottet sig uden kamp. Opstanden havde været ret ublodig, og kun en halv snes svenskere synes at være blevet dræbt.

Bornholmerne sendte nu en deputation til København. Den 29. december overdrog den øen til Frederik 3. „til arv og eje“, hvorfor kongen tilsagde bornholmerne „sådanne privilegier og benådnings, både på udskrivning, skat og i andre måder, hvorved landets bedste og opkomst kan søges“.

1700-årene og kapertiden

Krigen havde vist, hvor let Bornholm kunne erobres. Ærtholmene blev i 1684 befæstet med to tårne og fire batterier, og 1688 begyndte man at anlægge en krigshavn ved Rønne. Der blev bygget volde og grave ved byen, men fæstningen blev aldrig færdig. Kun Kastellet minder endnu om dette forsøg. Bornholm synes ikke at have mærket så meget til Den store nordiske krigs ulykker, men øen oplevede i disse år at få besøg af den russiske selvherker. Zar Peter var i 1716 ombord på en stor allieret flåde, der krydsede i Østersøen og den 20. august ankrede op uden for Nordbornholm. Zaren gik i land i Allinge, hvor han overnattede. Han aflagde også besøg hos kommandanten på Hammershus. Det blev langt senere fortalt, at zaren med seks „guldkrammerede herrer“ havde beset Hammer Sø og sagt, at der „var et bekvemt sted til en havn til sådan en flåde, som da lå på reden, og han ønskede, at han var ejer af Bornholm“.

I løbet af 1700-årene begyndte en opgangstid, som også fik betydning for Bornholm. I 1744 solgte kronen ved offentlig auktion de 221 gårde og 10 huse, som den havde på øen. Siden da har så at sige alle landejendomme på Bornholm været i besidderens eje. Da der i 1760'erne kom nye skatter, opstod der betydelig uro på øen, fordi man mente, at disse skatter ikke skulle betales af bornholmerne, som jo havde fået særlige skatteprivilegier, efter at de havde erobret deres ø tilbage til kongen. Man kunne heller ikke få militsen til at inddrive skatterne. I stedet for at sende nogle krigsskibe til den genstridige ø, lod man den kendte jurist Peder Kofoed Ancher, selv bornholmer, tage derover. Skatten blev noget sat ned – og betalt.

Fra 1807 var Danmark i krig med England. Bornholm blev stillet under en militær guvernør, fra 1808 orlogskaptajn C. A. Kofoed, som udfoldede en utrættelig virksomhed og sørgede for øens forsyninger. Dens forsvar blev styrket, og rundt om var der kystbatterier, som skulle hindre englænderne i at gå i land og beskytte kaperskibene mod de engelske men-of-war. Det kom ikke til noget egentligt landgangsforsøg, men derimod

til flere artilleridueller. En af de mange kaperkaptajner, Caspar H. Wolffsen, opererede fra Christiansø. Han angreb de konvojer, som under engelsk beskyttelse sejlede forbi Bornholm. Da han engang havde samlet en 25–30 kaprede skibe i havnen på Christiansø, blev fæstningen i fem timer beskudt af en engelsk flotille, som lå udenfor fæstningskanonernes rækkevidde. Der blev dog ikke gjort forsøg på landgang, og skaden var ringe.

Kaperiet var så omfattende, at priseretten i Rønne på ét år, 1810–11, dømte i 49 kapersager. Der blev på Bornholm bygget fire kanonchalupper, som også kunne opbringe fjendtlige handelsskibe.

Nye tider

Jens Andersen Beldenak var ikke den sidste, der kom i fæstningsarrest på Bornholm. Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina sad fængslet på Hammershus fra 1660 til 1661, bevogtet af den brutale generalmajor Adolph Fuchs. De havde gjort et dristigt forsøg på at undslippe, men det mislykkedes. 1826 fik Frederik sø en statsfange, dr. Dampe, som havde jaget en skræk i livet på Frederik 6. ved sin lære om folkets ret til selv at bestemme. Højesteret havde dømt ham til døden, men han var blevet benådet med fængsel på livstid. Først i 1841 fik han lov til at tage ophold i Rønne.

Dr. Dampe var et varsel om, at en ny tid var i frembrud. Også Bornholm kom i 1800-årene ind i en rig udvikling. Alle rede i slutningen af 1700-årene var man så småt begyndt at interessere sig for dæmpning af sandflugten ved tilplantning. Først da Peder Jespersen i 1819 blev sandflugtskommissær, kom der mod vest og mod syd for alvor gang i dette vigtige arbejde. Han var også som landvæsenskommissær den ledende i det store mageskiftearbejde eller udskiftningen, hvorved den enkelte bondegård fik sine spredte smålodder ombyttet med samlede jorder omkring gården.

I 1800 blev Hans Rømer skovrider på øen for at gennemføre en ny indretning af de kongelige skove. Han skulle „lade vor Almindingskov på Bornholm nu på en gang indhegne og der-

efter forstmæssig behandle til skovs opelskning og fredning“. Skoven skulle udvides med de dele af udmarksjorderne, der var egnet dertil. Rømers indsats blev meget stor. Det er på en måde ham, der har grundlagt Almindingen, en af Danmarks smukkeste og ejendommeligste skove. Med stor energi gennemførte han arbejdet med skovplantning, vejbygning og indhegning. En bornholmsk historiker har sagt, at „mindet om Hans Rømers liv på Rømersdal er enhver bornholmer en helighed“.

Med undtagelse af Almindingen henlå Højlyngen i landets midte som udmark. I årene omkring 1800 lod regeringen området opmåle. Det var på 5076 ha, hvoraf 1576 var opdyrket. 1832 blev udmarken udskiftet, og godt 9000 tdr. land blev statens eje, mens resten tilfaldt sognene. En lov af 1866 bestemte, at udmarken var kommunernens ejendom. En mindre del, godt 4100 tdr. land, skulle udlægges til skovplantning, mens resten, 9000 tdr. land, skulle sælges eller gives i arveforpagtning. På denne måde blev gammel strid afgjort, udyrket jord blev taget i brug.

Mange Østersøområder blev 1872 hjemsøgt af en vældig stormflod, som mange steder anrettede store skader. Også Bornholm blev ramt, især havnene på kysten mod nordøst. Det førte med sig, at næsten alle byer og fiskerlejer fik bygget nye og større havne, og det var en af grundene til, at fiskeriet, et af øens ældste erhverv, nu fik større og større betydning. Før som nu spillede sildefiskeriet en stor rolle, og ved alle havne blev der bygget røgerier med de elegante skorstene, og tusinder af fisk, forgyldt i ellerøgen, sendtes ud i den store verden. Jagten på kongen blandt Østersøens fisk, laksen, drives med stor energi.

Bornholm er det eneste sted i Danmark, hvor bjergværksdrift har haft betydning. Allerede i 1640 begyndte man at bryde kul, men først omkring 1830 tog man fat for alvor. Der var kulværker ved Hasle, Bagå og Sorthat i Nyker sogn. Kullenes brændselsværdi var ret ringe, og omkring 1880 hørte brydningen op. Granitten har fra ældgammel tid spillet en stor rolle for bornholmerne selv, og stenhuggeriet er et gammelt håndværk på øen. Omkring 1870 begyndte man at bryde granitten i større stil på

Hammerværket på Nordbornholm. Kjøller fot.

Nordbornholm, især i Hammerværket. Efterhånden er der kommet granitbrud rundt om. Den nordbornholmske granit er rød og grå, Borrelyng-granitten er rød, Vang-granitten grå. Kyndige mener, at den blå Rønne-granit er den ypperste nord for Alperne. Sandstenen brydes især ved Neksø, hvor Frederiks Stenbrud blev anlagt allerede 1754. Øst for Rønne udvindes kaolin, som er dannet ved granittens forvitring. Den bruges til teknisk porcellæn, fajance og i papirproduktionen. Ildfast ler findes i de samme aflejringer som kullene og brydes i nærheden af Hasle. De mange fine lerarter på Bornholm har iøvrigt spillet en betydelig rolle i den nyere bornholmske industri, og der produceres almindelige lervarer, fajance, terrakotta, ægte stentøj og majolika.

Omkring 1750 begyndte to brødre Arbo i Rønne at lave ure. Produktionen af bornholmerure blev efterhånden meget betydelig. I 1855 blev der i hvert fald fabrikeret 1490 ure. I slutningen af 1800-årene hørte produktionen dog op. Urene blev eksporteret til hele Nordeuropa. De var billige, og de bornholmske urmagere forstod, hvor vigtigt det var, at urkasserne var efter nyeste mode.

Fra badestranden ved Sandkås. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

I Berlin udkom 1877 en lille bog, skrevet af Th. Stromer. Den hed *Die Insel Bornholm. Reisebeschreibung und Touristenführer*. Den havde til formål at henlede læsernes opmærksomhed på „en ø, som i Tyskland hidtil næsten kun er kendt af navn, men som er yderst interessant for naturvenner, kunstnere og lærde“. Han fortæller, at først fornylig er folk udefra begyndt at besøge den spændende ø. Stromer blev ikke den sidste turist på Bornholm. En undersøgelse har vist, at der i 1969 var 220.000 turister på øen fra maj til september, heraf dog 47.000 skolebørn på rejse. Mange af gæsterne var fra Tyskland, endnu flere fra Sverige. Turismen er blevet et af Bornholms vigtigste erhverv.

Besættelsen

Den 9. april kl. 14,10 løb to tyske forpostbåde ind i Rønne Havn, og kl. 15,26 gik det store mineskib *Hansestadt Danzig* til kaj. Anden bataillon af Infanteri Regiment 305 blev udskibet. Bornholm var besat. Kl. 20,27 forlod *Hansestadt Rønne Havn*.

Den havde dagen før, den 9. april, ført en anden bataillon tyske soldater til Langelinie i København.

Besættelsestiden sled sig hen her som andetsteds i landet, og da tidens fylde kom, blev der opbygget en stærk, vel organiseret modstandsbevægelse. Lidt ind i 1945, da alle forstod, at slutningen nu var nær, begyndte tyskerne at udbygge øens forsvar og at anlægge flyveplads. Der blev sendt meget betydelige styrker til Bornholm, som den 4. marts fik en ny „Inselkommandant“, Kapitän zur See von Kamptz, en fanatisk nazist, som med stor energi og begejstring tog fat på at opbygge øens forsvar. Den 4. maj om aftenen kom budskabet fra BBC om tyskernes kapitulation. Også på Bornholm fejrede man befrielsen.

Spørgsmålet om Bornholms stilling ved en eventuel tysk kapitulation havde gennem længere tid været drøftet, hvor danske mødtes med hinanden eller med allierede embedsmænd, i Stockholm eller i London. Ingen kunne give svaret. Det tyske hovedkvarter på Mørvig ved Flensborg bad i natten til den 5. maj den tyske forbindelsesofficer hos Montgomery om at få opklaret, om englænderne ville besætte Bornholm. Da Lindemanns stabschef mødte general Dewing i København den 5. maj om aftenen, spurgte han, om Bornholm var omfattet af „våbenhvilen“ og skulle rømmes. Dewing svarede: „I princippet ja, thi den hører under Danmark. Dog indhentes der på grund af den særlige geografiske position nye ordrer.“ Dewing var for længe siden blevet udpeget til at være leder af SHAEF-missionen til Danmark, men det var først i sidste øjeblik, at Montgomery udnævnte ham til øverstbefalende over de engelske tropper, der skulle til Danmark. Han fik ikke nogen forholdsordre med hensyn til Bornholm, og han måtte derfor give den tyske general et henholdende svar på hans spørgsmål.

I løbet af den 5. maj udsendtes fra Mørvig ordre om forholdene på Bornholm. Det hed heri, at „kampen mod sovjetterne skal fortsættes med alle midler“. Da russiske fly den 7. maj omved kl. 10 kom ind over Neksø, åbnede de tyske batterier på havnen ilden. Godt to timer senere blev Neksø og Rønne bombarderet af russiske maskiner. Ni mennesker blev dræbt. Om

Storegade i Rønne efter bombardementet 1945. Det kgl. Bibliotek.

aftenen blev der nedkastet løbesedler med opfordring til tyskerne om næste dag at give møde i Kolberg kl. 10. Gjorde de ikke det, ville Bornholm blive bombarderet. von Kamptz ville ikke kapitulere. Befolkningen i Rønne og Nexsø blev evakueret, og det russiske bombardement krævede derfor ikke menneskeliv, men store dele af byerne blev ødelagt. Samme dag, den 8. maj, udgik følgende ordre fra den tyske overkommando: „Den opfattelse, som kommandanten på Bornholm har, bekræftes. Russiske landgangsforsøg på Bornholm skal afværgeres. Kampvirksomheden indstilles dog den 9. maj kl. 0000 tysk sommertid“. Da de første russiske hurtigbåde kom til øen den 9. maj om eftermiddagen, tog den nye øverstkommanderende general Wuthmann, hans stabschef og v. Kamptz afsted for at afslutte kapitulationen. Den følgende dag kom selve besættelsestroppeperne under oberst Strebkof. Også Bornholm var blevet befriet. Snart kunne man tage fat på det vældige genopbygningsarbejde. I Danmark kom et omfattende hjælpearbejde igang, ledet af Bornholmskomiteen. Også fra Sverige blev der ydet stor støtte. Den 5. april 1946 forlod den sidste russiske soldat øen.

Gård og bolig

Af PETER MICHELSEN

Man skal ikke lade sig forlede til at tro, at Bornholms isolerede beliggenhed midt ude i Østersøen har ført til, at denne landsdels traditionelle kultur er noget helt for sig selv. Der er ganske vist en del træk af bygnings- og boligkulturen, som må regnes for meget gamle og vel er holdt i live på grund af Bornholms forholdsvise afsondrethed. Men der er andre forhold, som er en følge af, at Bornholm fra gammel tid har haft livlige forbindelser udadtil. Der er modtaget påvirkninger fra mange sider, men størst lighed med hensyn til bondekulturen har der uden tvivl været med Skåne.

På nogle punkter skiller Bornholm sig ud fra naboområderne rundt om Østersøen. Der har således aldrig været herregårde på Bornholm. De gamle gårde er nummereret som selvejer- og vornedgårde, men egentligt vornedskab er aldrig forekommet, og der har ikke været indskrænkninger i de bornholmske bønders personlige frihed. På mange af gårdene sad gennem århundreder samme slægt, sikret af lokale traditionelle arveregler, hvorefter gården normalt gik videre til den yngste søn.

Noget andet særligt for Bornholm er, at det er den eneste del af det østlige Danmark, hvor der ikke er eller har været landsbyer. Der er ganske vist forskellige tætte bebyggelser, nemlig købstæderne og fiskerlejerne. Ingen af dem har været særlig store, og forskellen mellem land og by har i mange henseender ikke været særlig markant. En del af, hvad der i det følgende siges om byggeskikken på landet, gælder også for de landbrugsejendomme, der lå helt inde i byerne, samt for mange små købstaduse og fiskerhuse. Til disse tætte bebyggelser kom i nyere tid stationsbyerne. Men hvis man holder sig til den rent landlige bebyggelse og ser på beliggenheden af alle de oprindelige gårde, som let skilles ud ved hjælp af de gamle gårdnumre, vil man konstatere, at der ikke er en eneste tæt bebyggelse af landbrugsejendomme.

Byggemåde

Grundlaget for den følgende skildring er især de gamle bygninger, der har været bevaret op mod vor tid. Ved at prøve at finde ud af, hvordan bygningerne er blevet ændret i tidens løb, kan man få et indtryk af de skiftende forhold inden for et par hundrede år. De skriftlige kilder kan på mange måder uddybe dette og kan måske yderligere i de heldigste tilfælde oplyse lidt om gårdene i tiden forud for de ældste bevarede bygninger, eventuelt helt tilbage til engang i 1600-årene.

Ligesom andre steder i landet kan man konstatere, at mange gårde, der nu fremtræder som firelængede og ofte med de tre af længerne helt sammenbygget, i ældre tid har haft længerne liggende frit og har haft færre længer. Der kunne f. eks. i begyndelsen af 1700-årene være to længer, som hundrede år senere var blevet til fire. Imellem ligger en periode med stor fremgang for landbruget, hvorved der både er skabt øget behov for udlænger og mulighed for at bygge dem.

I mange tilfælde havde man på Bornholm en ekstra længe liggende inde på gårdspladsen, den såkaldte gårdkone. Dette træk nævnes ofte som noget karakteristisk for bornholmske gårde og har da også været bevaret adskillige steder helt op mod vor tid. Det er dog ingenlunde alle bornholmske gårde, der har haft en gårdkone, og en sådan fritliggende gårdlænge er i øvrigt noget, som i ældre tid heller ikke er helt ukendt fra sjællandske gårde. Den bornholmske gårdkone har undertiden næsten medført en deling af gårdspladsen i to dele. I sådanne tilfælde har møddingen haft sin plads i den del, der var fjernest fra stuehuset, mens gårdspladsen ud for stuehuset gerne havde et mere pynteligt præg, f. eks. med en lille bihave foran stuerens vinduer og et gårdtræ, eventuelt et morbærtræ på dette læfyldte sted.

De bornholmske gårde er ofte anbragt på hældende terræn. Det kan medføre, at den ene ende af en længe må have en særlig høj stensyld. Bedst kendt er de mange høje stuehusgavle oven på en kælder bag svære stenmure. Gavlens bindingsværkskonstruktion er i reglen gennembrudt af salens vinduer. Øverst

er den stejle bræddeklædte gavltrekan, der ender i en husbrand, en lodret opragende stang på gavlspidsen. På mange gårde er der bevidst hæget om disse fornemme gavle, hvis stolper undertiden er udsmykket i den øvre ende med en profileret fortykkelse, der tjener til at støtte et fremspring af overgavlen.

Det er dog ikke blot gavle, der er bevaret. Der er adskillige gårde, hvis bindingsværkslænger er bevaret i deres helhed, hvilket naturligvis ikke indebærer, at der ikke er foretaget moderniseringer eller opført tilbygninger. Bornholm er en af de danske landsdele, der har mest bindingsværk i behold og en hel del af det endda ret gammeldags at se til. Det hænger bl. a. sammen med, at man på Bornholm har fortsat længere end andre steder med at anvende gamle konstruktioner. F. eks. har man endnu i dette århundrede opført bygninger i bindingsværk med bjælkerne tappet gennem stolperne, en byggemåde, der ellers i Danmark er opgivet senest ved begyndelsen af 1800-årene.

Medvirkende til, at man længe har holdt fast ved bindingsværket på Bornholm, har formentlig været en ret let adgang til gavntømmer. Mange gårde har selv rådet over småskove, f. eks. i de smalle træbevoksede bæltter langs vandløbene. Bindingsværket er da gennemgående også temmelig tømmerigt. Vægkonstruktionens mønster er de fleste steder blevet fremhævet ved en sortfarvning af tømmeret, mens de mellemliggende tavler er hvide, røde eller gule. Bag denne kalkning skjulte sig oprindelig en lerklining, siden hen oftest almindelige mursten eller ubrændte lersten, men i det østlige Bornholm har man ikke sjældent brugt plader af sandsten.

Boligindretning

For at se nærmere på indretningen af den bornholmske bondes bolig må man indenfor i stuehuset. Ganske vist har enkelte beboelsesrum før i tiden ikke sjældent været placeret i en af de øvrige længer, der ellers rummede stalde, lade og loer. Det gjaldt især karlekammeret, der kunne ligge i gårdkonen eller i en sidelænge. Karlekammeret dannede ikke bare ved sin beliggenhed overgang mellem bolig og udlænge, men også ved

Damaskegård i Øster Larsker sogn. Peter Michelsen fot. 1944.
Dansk Folkemuseum.

sine funktioner. Det var nemlig under gammeldags forhold ikke bare soverum for tyende, men ofte tillige huggehus og opbevaringsrum for seletøj og håndredskaber. Også et andet rum, der normalt har ligget i stuehuset, kunne undertiden være anbragt særskilt. Det er det rum, hvor bagningen er foregået. Det har i nogle tilfælde været placeret i et fritliggende lille bagehus.

Ellers må man sige, at der inden for den lange stuelænge har været rigelig plads til alle de funktioner, som normalt har været knyttet til et stuehus. Få andre steder her i landet finder man i gårdstuehusene så lang en række statelige rum som på Bornholm. I de fleste tilfælde har der i disse lange stuehuse været to skorstene. Den ene er bryggersskorstenen, og ved den har bageovnen normalt ligget. Ligesom denne skorsten har også køkkenskorstenen før i tiden været en bred, åben skorsten, hvis bund ofte kun delvis var opfyldt af det murede ildsted. Ligesom i gamle sjællandske gårde stod man altså før komfurets tid helt inde i skorstenen under madlavningen, og når man gennem et hul i skorstensmuren fyrede i bilæggerovnen i de tilstødende stuer. I mindre gårde og småhuse var der kun én

skorsten. Her lå bageovnen altså ved køkkenet. I mange fiskerhuse kunne skorstenen yderligere have den funktion, at det var her, man røgede fisk, før man i sidste halvdel af 1800-årene begyndte at opføre de velkendte bornholmske silderøgerier, der nu ses ved alle havnene på Bornholm.

Det daglige opholdsrum i et ældre gårdstuehus var gerne den lillestue, der lå ud for køkkenet. Både den og storstuen ved siden af var opvarmede rum. Den traditionelle møblering med faste vægbænke ved bordet blev længst holdt i hævd i lillestuen. Den kunne undertiden antage karakter af folkestue, mens familien selv holdt til i storstuen. Her kunne møbleringen være noget mere moderne, idet f. eks. stole havde afløst de faste bænke. Mellem storstuen og salen lå gerne en forstue ved den finere indgang og ud for forstuen ofte en melsal eller mellemsal. Den var uopvarmet ligesom selve salen og de gæstekamre, der undertiden lå i tilknytning til den. Salen var både på bondegårdene og i de fornemmere huse i købstæderne det store rum, der lå i gavlenden af stuehuset, i reglen over en høj kælder. Her var opbevaringsmøbler og en gæsteseng og måske en rad af stole, parat til gæstebud.

Gammelt og nyt

Den skildring af den bornholmske gård, der er givet i det foregående, er i hovedsagen bygget på, hvad man ved om indretningen af gården i 1700- og 1800-årene. Selv om Bornholm er en af de egne af Danmark, hvor der er flest gamle bondebygninger i behold, er det klart, at denne skildring ikke gælder forholdene nu til dags. Også på de gårde, der står med bindingsværkslænger, er der sket moderniseringer. Gårdkoner er forsvundet, og snævre porte er erstattet af brede gennemkørselsåbninger i et hjørne af gården, for at man kan komme igennem med traktor og lastbil. Mange af de gamle stuehuse i bindingsværk er blevet reddet, fordi de har været bygget så godt og rummeligt, at det kunne betale sig at foretage moderniseringer inden for rammen af de gamle ydervægge. Det har også kunnet lade sig gøre hist og her i lade og stalde, selv om udvidelser her ofte har været påkrævet.

Sellesborg i Nylarsker sogn. H. Zangenberg fot. 1929.
Dansk Folkemuseum.

Interessen for smukke gamle bygninger og deres samspil med landskabet bør ikke bagstræberisk føre til, at man ønsker at fastholde ældre forhold. Man kan glæde sig over, at det trods en stærk teknisk udvikling i bornholmsk landbrug er lykkedes at bevare og tillempe forholdsvis mange gamle landbobygninger. Det skyldes uden tvivl en vidt udbredt sans for de gamle gårdes kvaliteter hos dem, der bor på dem. Forhåbentlig kan fredninger og bevaringsplaner, der nu sikrer noget af den bedste bebyggelse i de bornholmske købstæder, også hist og her på landet redde værdifuld bygningskultur, inden den forsvinder.

Bønder og fiskere

Af HOLGER RASMUSSEN

Bondekulturen på Bornholm må ses i lyset af de geografiske kår og det historiske forløb. Begge har tilført den karakteristiske træk. Ud fra sin beliggenhed har øen lod og del i den østersøkultur, som vi endnu kun kender de vage konturer af, men som netop i disse år studeres ivrigere end før af forskere rundt ved Østersøens kyster. Dette tilhørsforhold afspejler sig også i øens politiske historie fra vikingetid til nutid.

Gård og jord

Bornholm var fri for adelsgods eller kongelige ladegårde. Hoveri og andre ydelser blev derfor aldrig tyngende for dem. Det gav større frihed og selvstændighed for den enkelte at disponere sin tid og sin arbejdskraft. Amtmand Urne, der beskrev øens tilstand ved midten af 1700-årene, siger, at „formedelst adskillige årsager kan høsten her imod andre steder snarere fuldbyrdes, såsom ingen herskabs hoveri forhindrer bonden, hvoraf han ej her ved almindelig at sige, og tiendetællingen opholder ham ikke, thi de her ikkun tvende brugelige tiender, nemlig til præsten og kirken, ydes i skæppen efter et fra gammel tid af fast akkorderet kvantum, hvorover og strået bliver bonden selv tilgode“.

Da Bornholm ikke havde egentlige landsbyer, kendtes landsbyfællesskabet ikke på øen, hverken med dets tvang på den enkelte eller med dets gensidige sikring. Det er vel derfor, at de gamle gilder med deres oprindelse i middelalderen har holdt sig i levende brug på øen langt op imod vor tid. Rundt om fandtes særlige „gildesbo“ med jordtilliggende, der var samlingspladser for gildesbrødrene. Hvert sogn havde sit gildesbo, fortæller Ph. R. Dam i sin bog *Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm* fra 1933. Et par gange om året holdtes gilde under forsæde af oldermænd, „en skråherre, der har del i lavets forvaltning; videre to stolsbrødre eller ølforvaltere og en fyrbø-

der, der slår ild, når en af brødrene skal have sin pibe tændt“.

Selv om bondebrugene således fra gammel tid lå hver for sig, var det enkelte brugs jordtilliggende ikke samlet. Når Thaarup i 1839 skal beskrive dette, sker det med følgende karakteristik: „Enhver gårdejer har foruden en betydelig hjemmelod, der som oftest ikke er aldeles godt afrundet, men i et løb af flere bugter, en del udlodder af eng eller skov adspredte på forskellige steder og af forskellige størrelser, både i sognet selv og i nabosognet“. Ganske vist, siger han, har ejeren ret til at bruge disse udlodder, som han selv vil, „men i hvis brug han dog er afhængig af den brug hans naboer, med lige ret, vil gøre af deres lodder. Dette er altså en af de skadeligste arter af fællesskab“.

Utvivlsomt var en sådan situation uheldig for et rationelt drevet bondebrug. Pastor Niels Grønbech i Rø havde i 1815 gjort opmærksom herpå og appelleret til øvrigheden om at medvirke til at få gang i mageskifter. Opfordringen fremkom i en vanskelig tid, hvor depressionen efter statsbankerotten gjorde sig gældende. Hertil kom den bornholmske bondebefolknings modvilje mod, at fremmede skulle kunne gøre indgreb i den fra fædrene nedarvede ejendomsret over den frie bondes jordarealer. Reformerne tog da også deres tid. En prøveudskiftning af Poulsker sogn begyndtes i 1819, men først en udskiftningsplakat af 1832 fik de øvrige sogne til at reagere. I sidste halvdel af 1830'rne følger så udskiftningen i øens resterende sogne.

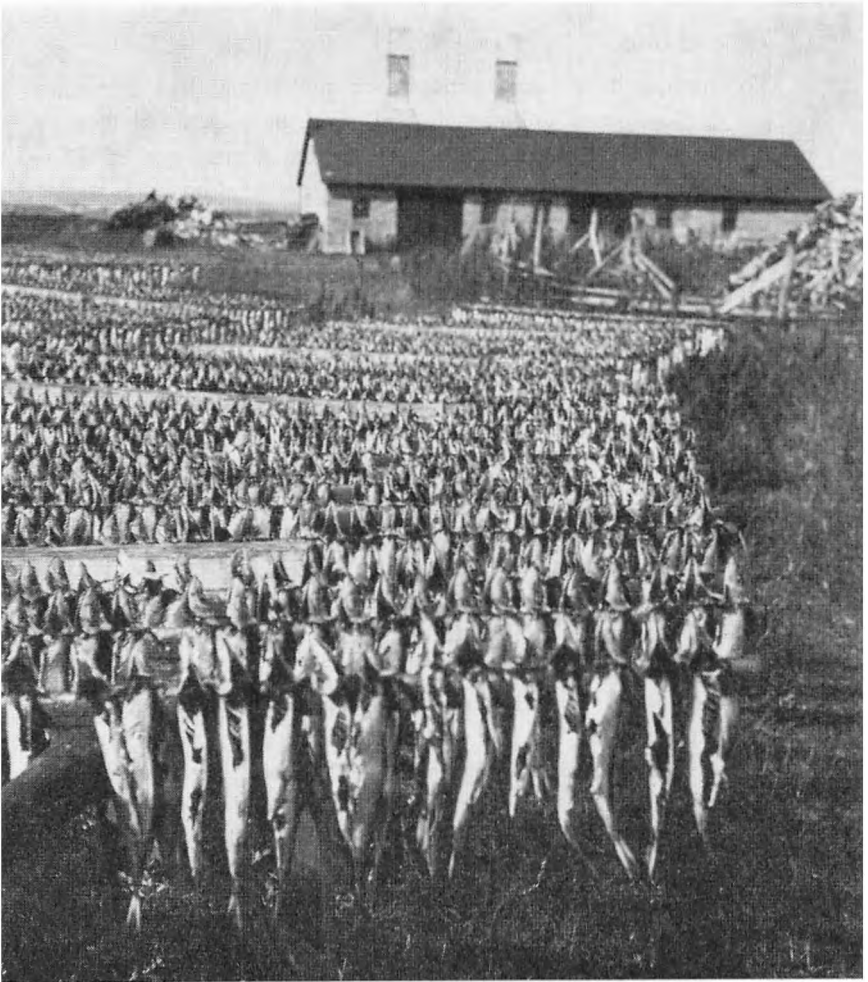
Den bornholmske bondes frie ejendomsret er nævnt. Fra år 1744, hvor kronen solgte sine bondeejendomme på øen, er det helt korrekt. En afspejling af de tidligere besiddelsesforhold findes i bondebrugenes gamle benævnelser, selv om de nu er afløst af egennavne. De gårde, der var selveje før 1744, kaldtes 1., 2., 3. osv. selvejergård, de oprindelige fæstegårde derimod 1., 2., 3. osv. vornedegård. Iøvrigt var det kun besiddere af disse to kategorier gårde, der kunne kalde sig bønder. Andre landmænd, selv om de måtte have tilsvarende så stort eller endog større jordtilliggende, var avlsbrugere, mens de mindre besiddere, husmændene, kaldtes udbyggere, en betegnende benæv-

nelse, eftersom hovedparten af dem fæstede bo på de fra gårdene fjernest liggende udlodder, ofte nær udmarkerne i det indre af øen eller på strandmarkerne. Her var de fleste fæstere under bøndergårdene med pligt til nogle dages arbejde for bonden i den travleste tid.

Den frihed, som befolkningen på Bornholm var i besiddelse af, medførte, at forskellen mellem by og land blev *minimal*. I 1801 siger amtmanden, at „formedelst den store borgerlige og næringsfrihed, som flyder af dette lands forfatning, en stor mængde mennesker gives, som ikke kan siges at have nogen bestemt næringsvej, men som nærer sig så godt, som de kan, ved at fuske i alt: håndværk, fiskeri, småhandel, slagteri, brændevinsbrænden m.m., er undertiden borgere i en købstad og ernærer sig dog ved dagleje eller fast tjeneste på landet“.

Landbruget prægede i høj grad øens små købstæder. Det får man et morsomt eksempel på i den beskrivelse, som Rawert og Garlieb har givet af deres rejse i 1815. Ved en spadseretur gennem Rønne forekom den dem „aldeles således som den var for ti år siden; det syntes os ene, at svinene havde nu lidt friere tumleplads på gader og torve end fordem. For en Københavner i det mindste var det et uvant syn at se, hvorledes portene om morgenen åbnedes, og en hel flok svin i fuld fart styrtede ud af dem“. De to rejsende beretter videre, hvor vigtigt svineholdet var, og at mange fattige folk ikke kunne holde svin, med mindre dyrene måtte søge føden, hvor de kunne finde den. „Derfor tåles svinene på gaderne; og når indbyggerne kan finde sig deri, bør den rejsende det vel også“, slutter de.

Det kunne også være vanskeligt på Bornholm at skelne landboer fra købstadboer på klædedragten, selv om det ellers i ældre tid var det sikreste kendetegn i andre af landets egne. Men på Bornholm klædte bondebefolkningen sig efter købstadskik. Det huer ikke Thaarup, der iøvrigt priser fruentimmernes vindskibelighed. „Det er beklageligt“, siger han imidlertid, „at så mange af qvindelkønnet, som til eget brug selv kunne behøve det bedre, stærkere, varigere hjemmegjorte tøj, dog sælger det og med et ikke ringe tillæg til indtægten derfor køber i dets sted i butikkerne de dyrere, mindre varige, fremmede varer af

Fra fiskerlejet Snogebæk i Povlsker sogn. Kai Uldall fot. 1933.
Dansk Folkemuseum.

kathuner, sirtser, silketøjer og meget flitterstads, hvormed nu næsten enhver tjenestepige er rigeligen forsynet, medens hun vel oftest mangler det nødvendigste linned“.

Tørv og lyng

To områder havde den bornholmske småkårsmand at søge til, om det kneb med udkommet: Højlyngen og havet. Da Thaarup skrev i 1839, regnede han med, at der lå mere end 25.000 tdr. land hen „rå og udyrkede“, nemlig de såkaldte udmarker, hvoraf Højlyngen udgjorde den største del. „Fra umindelige tider“, siger Thaarup, „har landets beboere betjent sig af samtlige udmarkjorder, dels til græsgange for deres sletteste heste, deres ungvæg, får, svin, gæs, dels til lyngrivning, tørveskær, fladtørvs tagelse“. Desuden var store stykker efterhånden blevet indtaget til dyrkning både af bønder, hvis ejendomme grænsede op hertil, og af udbyggere, der supplerede deres agerbrug med alt forefaldende arbejde i Højlyngen, især med at bjerge brændsel.

Det sidste var ikke mindst vigtigt, for øens forsyning med brændsel var i virkeligheden prekær i 1700- og 1800-årene, hvor skoven var næsten totalt ødelagt ved rovflugt og kreaturgræsning, og hvor udvindelsen af de bornholmske kul endnu kun var et famlende forsøg. Udmarkerne var derfor det sted, hvor man hentede sit brændsel, og det var store mængder, der hvert år skulle fremskaffes. Selv en forsigtig beregning fra 1806 kom op på en 12.000 læs lyng og en 15.000 læs tørv. Det var næsten mere, end udmarkerne kunne svare til. Den daværende amtmand skrev: „Hvad lyngen angår, da er den fattige folk såvel i købstæderne som på landet til megen hjælp, eftersom tørv og brænde er kostbar, men foruden at alle udmarker ikke er lyngmarker, så kunne med tiden en anelig mængde pile og elle plantes, efterhånden som udmarksopdyrkningen kunne tiltage. Men at opskære jordskorpen på udmarkerne til såkaldt fladtørv, som er her alt for meget gængs, er den skadeligste anvendelse af jorder, man kan se. Et stort stykke jordsmon af en tønde lands størrelse afflås til et par læs af denne lidet forslående brændsel. Hvor skærelsen foretages, vokser intet græs i flere år“.

Fiskeboder i Snogebæk, Povlsker sogn. H. Zangenberg fot. 1929.
 Dansk Folkemuseum.

Sildene

Ved dette arbejde med lyng og tørv havde småbrugerne i kanten af området deres væsentligste fortjeneste. For dem, der boede i de magre strandmarker, var fiskeriet det vigtigste. Fiskeri har til alle tider været et betydningsfuldt erhverv på Bornholm. Alene til befolkningens hjemmeforbrug skulle store mængder til. Sild var en daglig ret i bornholmske hjem. Thaarup hævder, at spegesild er det stående frokostmåltid. „En voksen karl spiser ofte 6 ja endog 8 sild til en frokost. Pigerne og vogterbørn af 10 til 12 års alder tager for det meste lige så store portioner. Man tænke sig, hvilken mængde sild her da bruges på landet blot som spegesild, ej at tale om, at megen bruges fersk, tørret og røget“.

Det vældige hjemmeforbrug af fisk er noget, som alle skribenter i 1700- og 1800-årene beskæftiger sig med, så det skal nok have sin rigtighed. Næsten alle kategorier af befolkningen deltog da også i fiskeriet. I 1771 kunne den velorienterede amtmand Urne fastslå, at det var vanskeligt med bestemthed at angive antallet på dem, der deltog i fiskeriet, „thi de fleste, som bor omkring ved strandsiderne, ikke alene i fiskerlejer, men endog bønder og udbyggere, betjener dem af fiskerier, når årets tid og deres avlings- eller andre næringsomstændigheder tillader det“. Urne mente dog at kunne betegne en 300 personer som egentlige erhvervsfiskere. Netop på denne tid var man på Bornholm i færd med at skabe grundlaget for en bestand af erhvervsfiskere, idet man sikrede afsætningen af fangsterne. Det skete ved bygning af fiskekvaser, der kunne føre fisken levende frem til forbrugerne. 1758 sattes den første specielt byggede fiskekvaser i fart mellem Bornholm og hovedstad, og antallet tiltog støt i de nærmeste årtier, hvor bornholmerne faktisk var enerådende på dette felt af fiskehandelen. En ny tid var ved at melde sig på Bornholm.

Det var først op i nyere tid med udbygningen af havne og indførelsen af motorkraft i fiskerbåde, at der fremkom, som Peter Thorsen siger, et „skarpt skel mellem fisker og jordbrugere. I Arnager bor avlsbrugere og fiskere side om side. Avlsbrugere fisker ikke, og fiskerne dyrker ikke jord. Fiskerne sender deres børn ud at tjene bønder, men sjældent slår nogen af dem sig ned som jordejer. De tager fat på fiskeriet, om det er muligt at få part i båd, og døtrene gifter sig sjældent med landbrugere, og er der nogen, der gør det, går det oftest dårligt“.

Sagn og overtro

Af IØRN PIØ

Krøllebølle er en landskendt bornholmsk sagnfigur, lanceret i turismens tidsalder. Ingen tror på Krøllebølle, bortset fra den bornholmske turistforening, som med rette tror, at han er et godt bomærke, og at han er god til at lave souvenirs af. De gamle bornholmere kendte ikke Krøllebølle. Derimod har de igennem århundreder kendt en lang række andre sagnfigurer, som de troede virkelig eksisterede. Eller rettere: engang – og det vil sige for mere end 100 år siden – da menneskers opfattelse af, hvad der var virkeligt og uvirkeligt, var en anden end i dag, mente man helt bestemt, at vi var omgivet af væsener, som man i overensstemmelse med den moderne virkelighedsopfattelse må benægte eksistensen af. Det gælder på Bornholm ikke mindst de underjordiske og havfruerne.

Bondevedde

Små 100 år efter reformationen – ved overgangen fra katolicisme til protestantisme i 1536 – nedskrev præsten i Pedersker, Hans Ravnholdt, hvad han havde hørt gamle folk fortælle om en mand, der var født af en havfrue og som brugte det meste af sit liv på at bekæmpe de underjordiske.

Manden hed Bondevedde. Hans far var en bornholmsk bonde, der boede på Tornegården i Pedersker sogn, og hans mor var „en havfrue, med hvilken faderen havde omgængelse, den tid han engang gik ved stranden.“ Beretningen om denne nu så forunderlige forbindelse mellem en bonde og en kvindelig vætte har været fortalt gang på gang mand og mand imellem i århundreder på Bornholm. Og hver gang er den blevet uddybet mere og mere. I forrige århundrede berettede en bornholmer:

„Der var en bonde på Bornholm, hvis marker gik ned til stranden. En dag, da han red ud at sætte sine heste på græs, så han en havfrue ligge ved strandbredden. Hun kaldte på ham

og lokkede ad ham, at han skulle komme ned til hende og bo på havsens bund, så skulle han få så meget guld, han ønskede, og da han havde taget grimen af sin hest, kastede han den på havfruen, så hun kunne ikke komme bort. Da hun mærkede, at hun var fangen, bad hun meget for sin frihed og ville give ham, hvad det skulle være, når han ville tage grimen af. Han brød sig ikke om hendes kostbarheder og ville ikke lade hende fare. Til sidst sagde hun: „Dersom du vil komme her ned i morgen ved samme tid, skal du få en søn“. Så tog han grimen af hende og gik hjem. Næste dag gik han atter ned til stranden, og der var havfruen, som gav ham sønnen. „Men“, sagde hun, „han er kun halvt så klog, som han ville have været, hvis du ikke havde lagt den grime på mig, men han er dog syv gange klogere end andre mennesker.“ Bonden tog sønnen med hjem og kaldte ham Bondevedde. Han blev både klog og rig.

Bondevedde overtog Tornegården, da faderen døde. Han giftede sig med en almindelig pige, men da hun skulle føde deres første barn, skete der noget mærkeligt. Hans Ravnholdt, der havde hørt det af de gamle i sognet, skrev omkring 1625, at Bondevedde kom forbi en høj, hvor han så, at de underjordiske var i færd med at hugge et træbillede af hans frugtsomme kone – „Og som nu kvinder var hos hende i hendes barselnød, kom troldene med deres troldbillede, tog kvinden af sengen og lagde troldbilledet i stedet, og de hastede med Bondeveddes hustru ud af vinduet til de andre, som var dér udenfor. Men Bondevedde var før færdig end de, tog imod sin kvinde, de andre kvinder uafvidendes. Lod så gøre sin bageovn varm og kastede troldbilledet derind. Kvinderne gav sig ynkeligt, ikke andet videndes, end at det var Bondeveddes hustru som opbrændtes. Men siden forgik dem denne sorg, da de igen med glæde så Bondeveddes hustru levendes.“

Siden dette forsøg på at rane Bondeveddes hustru, besluttede han, at han ville gøre alt, hvad der stod i hans magt for at udrydde de underjordiske. Trods sine usædvanlige evner, sin snedighed og sine kræfter lykkedes det ham dog ikke at udrydde dem helt.

De underjordiske forsvarer Bornholm

De underjordiske var – ligesom de overnaturlige væsener i det hele taget – hverdagslivets guder. De tilhører, hvad man undertiden har kaldt den lavere mytologi – i modsætning til den højere mytologi med guder som Odin og Thor og alle de andre, der blev dyrket i helligdomme. Troen på de „højere“ guder uddøde langsomt, da vi blev kristne omkring år 1000, men de „lavere“ guder, heriblandt de underjordiske, har man troet på, hvad enten man officielt var kristen, katolik eller protestant. Og de underjordiske havde man ofte den allerstørste tillid til, som dengang i 1645, da den svenske flåde lå uden for Neksø. Det så da sort ud for Bornholm. Svenskerne havde bestukket de bornholmske officerer, så de ikke mødte modstand, når de gik i land. Officererne havde kommanderet hele mandskabet til Rønne – „på en eneste gammel mand nær, som for et syns skyld skulle holde strandvagt. Nu begyndte de svenske at gøre landgang, hvilket den gamle mand naturligvis slet ikke kunne hindre. Han var da helt bedrøvet herover, men derved var intet at gøre. Da hørte han det ligesom hviske: „Lad og skyd! Lad og skyd!“ Ja, han så sig om, men så ingen. Lyden blev dog ved, og det mere og mere tydelig; rundt om ham lød det i ét væk: „Lad og skyd! Lad og skyd!“ Så tænkte han da til sidst, at han fik vel at prøve derpå: han ladede sin bøsse og fyrede den af, og nu knaldede det løs rundt om ham, og svenskerne faldt som fluer, og de måtte skyndsomst forføje sig fra landet, så mange som kunne, og fra skibene kunne de svenske se, at der myldrede med små puslinger med røde huer på; men de havde ingen magt til at gøre nogen modstand, førend der var løsnat skud fra en rigtig overjordisk; og derfor var det, de opfordrede så stærkt til at lade og skyde. „Det var en let sag at tage Bornholm, når ikke de rødhovede djævle vare“, sagde svenskerne.“

Der er ingen grund til – som historiker – kildekritisk at dissekere dette sagn. Det vigtigste er, at man troede, de underjordiske havde kunnet hindre svenskernes besættelse af Bornholm. Så stor var tilliden til dem.

Lindorm som hemmeligt våben

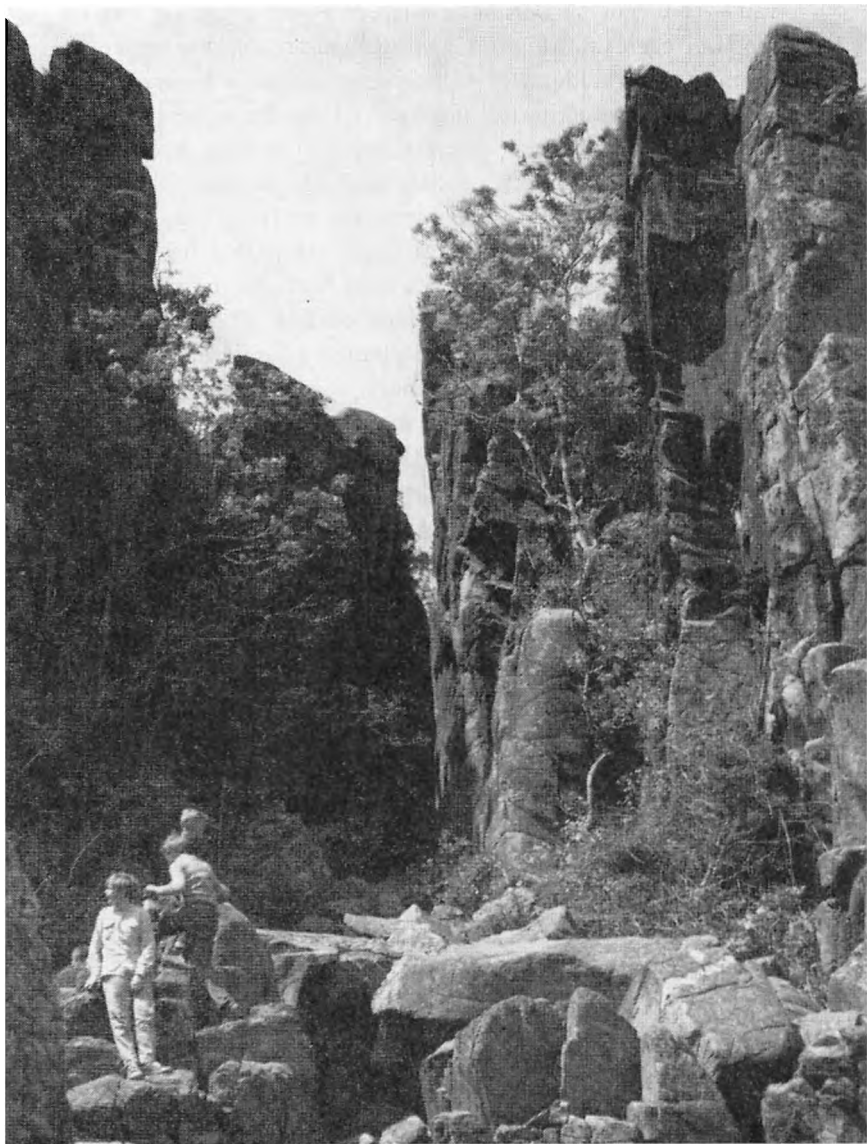
Iøvrigt har også andre overnaturlige væsener spillet en rolle i den standende strid mellem svenskere og bornholmere:

Da den svenske oberst Printzensköld var blevet skudt ned af de oprørske bornholmere, besluttede hans frue, at hun ville hævne drabet: „Nu var hun om at få skaffet sig et par lindormeunger. Dem lagde hun i en lille æske og overgav dem til en svensk skipper, som fik en svær betaling for at tage dem med til Bornholm; men han måtte ikke åbne æsken, før han var i land. Men han var nysgerrig, da han kom ud at sejle, hvorfor han lindede låget lidt, og så slap den ene orm ud og druknede i havet. Da han kom til kysten åbnede han for den anden, og den søgte skoven og voksede dér til. Hver dag hørte man tale om, at folk havde mistet køer, heste og får, men yngle kunne den ikke, og det var dog et held. Til sidst blev lindormen opdaget af en mand, der før solen stod op, skulle hente præsten for at få et nyfødt barn døbt. Han så ormen vandre ad skoven til med en to-års stud i flaben. Den kunne kun bevæge sig, mens natteduggen var i græsset. Alt mandskab fra Nørre herred, og jeg tror fra Vester herred med, blev tilsagt til klapjagt, og de indringede skoven. Til sidst tyede den op i et træ og sad dér og grinede ilde ad folk. Det kunne ikke hjælpe at skyde på den, og så blev de enige om at stikke ild på skoven, som også blev brændt lige til jorden, og på den måde fik de død over ormen.“

Hærgende lindorme hører man om overalt i Danmark – det er dem Martin A. Hansen har skrevet om i sin bog *Orm og tyr* – men det hører til sjældenhederne, at de bliver brugt som hemmelige våben. En så lumsk handling kunne bornholmerne kun tiltænke arvefjenden Sverige.

Den bornholmske smørbara

Allé de overnaturlige væsener, vi møder på Bornholm, har man også haft i det øvrige Danmark, når bortses fra smørbaren eller baran. Beretninger om dette mærkelige væsen, der ellers kun kendes fra visse områder i Sverige – under betegnelsen bjä-

Randkløveskåret i Øster Marie sogn. Svend Hessing fot.
Danmarks Turistråd.

ran – er nævnt på Bornholm allerede i 1600-årene og helt op mod vor egen tid. Magister Aage Rohmann, der har indsamlet en mængde traditionsstof til belysning af bornholmernes forestillingsverden i ældre tid, nedskrev i 1926 denne beretning:

„En mand i Povlsker mærkte engang, at hans køer ingen mælk ville give om morgenen. De stod ude på marken om natten, og der måtte altså være nogen, der malkede dem om natten. Han bestemte sig da til at lægge sig på lur for at gribe tyven. Han forsynede sig med en lang hårsvøbe, og red så ned og gemte sig. Det var jo i de tider, da folk altid færdedes til hest. Hen mod morgenstunden så han så et underligt dyr komme hoppende. Det lignede en hare, men det var gjort af et hoseskaft og tre harvetinde (harvetænder). Det var altså en „smorrbåra“. Manden red hen til baren og drev til den af alle kræfter med hårsvøben. Baren sprang afsted alt det, den kunne, men manden fulgte efter og lod svøben hagle ned over den i ét væk. Da han så kom hen i nærheden af et hus, hvor der boede en gammel kælling, kunne han høre kællingen skribe og jamre inde i huset. Det var så hende, der havde sendt baren afsted, og alle de svøbeslag, der ramte baren, fik kællingen“.

Det kunne iøvrigt hænde, at smorbaren på vejen hjem til den, der havde sendt den ud, kom til at tabe noget af den mælk, den havde malket. Det vil sige det var ikke mælk, den tabte, men smør, for på grund af dens hoppende gang var mælken blevet kærnet. Og dette smør kaldte bornholmerne for barmør – det er den svamp, som på rigsdansk kaldes troldsmørsvamp, nemlig slimsvampen *fuligo septica*. Disse svampe vokser sådan, at de godt kan ligne smørklatter, der for den sags skyld kunne være tabt af en mælkestjælende smorbare.

Bornholmsk

Af H.A. KOEFOED

Det er ikke godt at vide, hvordan de første turister, der for cirka 100 år siden kom til Bornholm, klarede sig i kommunikation med den indfødte befolkning, som den gang talte bornholmsk i en betydelig ældre og mere særpræget form end i dag og dertil var i absolut flertal i forhold til turisterne. Det sidste kan ikke mere siges at være tilfældet i højsæsonen, da det myldrer med tilrejsende, og der tales tysk, engelsk, svensk og dansk i en babylonisk forvirring – dog alt sammen sprog, som det føles lettere at begå sig med end den lokale dialekt i sin klassiske form.

Men i vor tid er bornholmsk på vigende front også hos de fastboende – de „fødte“. I mange år har disse på en måde været tosprogede, nemlig så længe der har været skolegang på øen, og de lærte at læse og skrive dansk. Bornholmsk er som andre dialekter i sig selv et talesprog, men også dette er i tidens løb blevet udhulet. „Førte“ embedsmænd talte dansk, bornholmske lærere afløstes delvis af lærere „overfra“, som ikke tolererede, at børnene talte bornholmsk i timerne, selv om mange familier også i Rønne op til den anden verdenskrig satte en ære i at hævde den rene dialekt som omgangssprog hjemme, og det tog lang tid – længere på Bornholm end andre steder i Danmark – inden det blev et prestigespørgsmål at efterligne rigsdansk talesprogsnorm. Tiltagende samkvem udenøs, først radio og senere fjernsyn og stadig forbedrede rejsemuligheder gjorde det efterhånden indlysende for bornholmerne, at det har sine fordele at kunne kommunikere med landsmænd gennem et mere alment forståeligt medium end en særpræget lokal dialekt.

Resultatet er, at bornholmsken gradvis er vejet pladsen for en form for regionalsprog eller provindsdansk, hvor de specielle ord f. eks. *lemydi* for smidig og ordformer som *sava* for sove opgives til fordel for de fællesdanske, og de mest særprægede

lyde som f. eks. kj, gj, nj, lj, stemt s og w forsvinder, selv om dette sidste sker langsomt og uregelmæssigt, så der endnu er mange ord, en tilrejsende kan studse over og måske ikke forstår. Bl. a. er det værd at bemærke, at et par af sprogets alleralmindeligste begreber, nemlig betegnelserne for barn, dreng og pige har bevaret de gamle former: *bæl(li)* – egl. en ærtébælg, *horra* – vist samme ord som hyrde, og *pibel*; det skyldes dels, at de er centrale i ordforrådet, dels at de er følelsesladede; desuden bruges *dræn* i den specielle betydning tjenestekar, ligesom *paja* om tjenestepige.

Endelig er der det mest karakteristiske for dialekten, tonegangen eller talemelodien, som først sent – om nogensinde – vil lade sig udrydde, fordi der her er tale om noget ubevidst, som kun fremmede lægger mærke til, medens den talende selv ikke er opmærksom på det.

Det er tonegangen der gør, at mange forveksler bornholmsk med svensk. Der er kun det rigtige i denne påstand, at bornholmsk er den sidste rest af det gamle østdanske sprog som tales i provinserne Skåne, Halland og Blekinge, og som sprogligt danner overgangen mellem dansk og svensk.

Bornholmsk mangler dog den specielle svenske ordtone, til gengæld har det heller ikke dansk stød, hvilket frembyder en ganske særlig vanskelighed, når bornholmere vil prøve at efterligne rigsdansk, og gør at dette aldrig helt lykkes for dem og til deres egen forundring altid vil røbe deres herkomst.

Bornholmske sproglyde

Klassisk bornholmsk, dvs. sprognormen som den er beskrevet fra dette århundredes begyndelse, besidder en række specielle sproglyde, som ikke forekommer i rigsdansk, men delvis i svensk og navnlig dialektalt i skånsk, som viser mange fællestræk med bornholmsk. Det drejer sig om de ovenfor nævnte palataler, som ganske vist nu er på retur i den pågående nedbrydningsproces, men alligevel stadig høres i de gamle ord hos dem, der har bevaret dialekten nogenlunde intakt.

kj udtales omtrent som ch i engelsk church og forekommer både i begyndelsen og inde i ord, som f. eks. *kjæra* = køre,

rykja = rykke, *sækj* = sæk. Nu hører man hos mange rent k: *køre*, *sæk*.

gj udtales som g i engelsk George og forekommer ligesom kj både i forlyd og efterlyd, f. eks. *gjorra* = gøre, *lægja* = lægge, *rygj* = ryg. En yngre udvikling er j i forlyd (som i svensk): *jorra*, eller g: *gæst* – tidligere *gjæst* –, *lægge*, *ryg*.

sj udtales omtrent som sh i engelsk share, men står kun i forlyd, f. eks. *sju* = syv, *sjøg* = syg. Ordene kan nu høres om-dannet efter rigsdansk: *syv*, *sy*.

nj udtales omtrent som gn i fransk vigne og forekommer kun i efterlyd, f. eks. *binja* = binde, *munj* = mund. Denne lyd har fra gammel tid i Rønne været udtalt ng, hvorved ord som 'runde' og 'runge' er faldet sammen i formen *runga*. Først som led i dialektens opløsningsproces er lyden erstattet af n.

lj skal man helt til italiensk for at finde en parallel til, som gl i Gigli. Lyden forekommer i bornholmsk også kun i efterlyd, f. eks. *falj* = fald, *silj* = sild, *stælja* = stille. I nyere tid har man kunnet spore en tendens til opløsning af lj til i+l, således at 'fald' og 'fejl' er faldet sammen i *fail*, og *silj* er blevet *sil* med langt i – eller kort sill under svensk påvirkning gennem fiskere.

w, udtalt som i engelsk was er nu stort set forsvundet ved sammenfald med v. Det forekom i forlyd efter s, f. eks. *swâr* = svar, og i efterlyd efter lang vokal, f. eks. *haw* = hav, *kniw* = kniv, *liwa* = lyve. De gamle kunne således gøre forskel mellem *læwa* = leve og *læva* = læbe, men det er ikke tilfældet mere, hvor v er på vej til at blive enerådende.

Stemt s, skrevet z – som i tysk lesen – er også på retur. Det forekom i stedet for ustemt s i visse ord efter lang vokal, f. eks. *huz* = hus, og man kunne således skelne mellem f. eks. *rosa* og *roza* = rose, henholdsvis substantiv – blomsten – og verbum.

Blandt vokalerne er noget af det mest karakteristiske for bornholmsk, som eksemplerne ovenfor også viser, det tryksvage a over for rigsdanskens e. På dette punkt stemmer bornholmsk helt overens med svensk, og det er et træk, som endnu er ret stabilt over for nedbrydningen af lydssystemet, f. eks. *læza* = læse, *ænjka*, yngre form: *ænka* = enke. Det er dog ligesom

i svensk langt fra alle ord, der ender på a, f. eks. *bone* = bonde, *sjygje* = skygge.

I trykstærk stavelse gør bornholmsk en forskel mellem to slags langt a, et lyst æ-agtigt i f. eks. *manj* = mand, og et mørkt tilbagetrukket â som i svensk, f. eks. i *måd* = mad. Denne forskel fungerer betydningsskillende f. eks. i modsætningen *kar* = mand over for *kâr* = kar.

Bornholmsk opviser i sin klassiske form ofte forskel i vokallængde i forhold til rigsdansk. Bornholmsk lang vokal har f. eks. *blânk*, *kâsta*, *fâd*, *pisk*, *ost*, *kjælinj* = kælling. Kort vokal har f. eks. *næbb*, *sjætte* = sjetten, *lågga* = låge, *tågga* = tåge.

En mængde ord har i bornholmsk forskellig vokalkvalitet i forhold til rigsdansk, f. eks. *bånge* = bange, *døgg* = dug, *døtter* = datter, *frå* = fra, *jyl* = jul, *konna* = kone, *liwa* = lyve, *swøltinj* = sulten, *togga* = tygge, *fâul* = fugl, *hâud* = hoved, *præwa* = prøve, *staja* = stige. Og mange flere.

Som andre danske dialekter havde bornholmsk en trekønsdeling af substantiverne i hankøn, hunkøn og intetkøn som endnu f. eks. i tysk, med tilsvarende bøjning af artikler (kenderord), adjektiver og pronominer. Det hedder enj *stå* = sted, hankøn, *stânj* i bestemt form, *en bâg*, *bâgen* = bog, hunkøn, *ed huz*, *huzed* = hus, intetkøn. Men fornemmelsen af ordenes køn er borte hos alle yngre bornholmere; man kan vel gætte sig til, at *manj* er hankøn og *konna* hunkøn, men der er mange inkonsekvenser, som når *pibel* = pige er hankøn, og man også siger 'han' om *enj sarkj* = særk, men 'hun' om *en sjâurta* og 'det' om *ed kvinjfolk*.

Usikkerheden viser sig især i bøjningen af de tilknyttede ord. I adjektiverne overholdtes således tidligere forskellen mellem en hankønsform på -er: *sjøger* = syg og en hunkønsform uden endelse: *sjøg*, eller hankøn på -nj: *lidinj* = lille, og hunkøn på -en: *liden*; men her er hunkønsformen nu blevet enerådende i forbindelse med, at fornemmelsen af det tilordnede substantivs køn er gået tabt.

Ændringer i sproget

Ifølge sagens natur foregår nedbrydningen af dialekten regelløst, så nedenfor skal kun gives nogle tilfældigt udvalgte eksempler på, hvordan yngre ordformer har afløst eller er i gang med at afløse de ældre under påvirkning af rigsdansk – en udvikling, der har været i gang i snart 100 år, men foregået i stigende tempo. I kolonnen til venstre står den ældre form, til højre den yngre:

åvilj	– æbletræ	lâurda	– lørda
awtan	– aftan	niggel	– nojl (nøgle)
dar	– dør	'papper	– pa'pir
dæw(er)	– døv	'røzen	– ro'sin
'døzen	– du'sin	sju	– syv
fjâurtan	– fjortan	sjøg(er)	– sy (syg)
fodder	– fødder	stælja	– stilla
gjâre	– jâre (gærde)	trede	– tredje
iva	– oja (øje)	ul	– ølv (ulv)
klærra	– klirra	un	– aun (ovn)
lanjta	– lænjta (længes)	vagga	– vugga

Med hensyn til bornholmskens ordforråd var øens isolation i ældre tid årsag til, at mange gamle ord bevarede, som ellers var forsvundet i rigsdansk, f. eks. *ijâns* = fornylig, *tilje* = loft; særbetydninger udvikledes, f. eks. *vrâg* om sildefiskeri med drivgarn; der optoges særlige fremmedord som *ambostu* = forpuftet fra nedertysk, *trøbbel* = besvær fra fransk via engelsk, *dåbra* = godt fra polsk eller russisk. Endelig dannede sproget nye ord efter samfundsstrukturens og arbejdets behov, således *gårdrønt* om den yngste søn som arving til en gård. En særlig udviklet fantasi lod bornholmerne lave afledninger og sammensætninger for at karakterisere deres medmennesker, f. eks. *ed krænvelse* = en tvær person, *ed skobbatrâu* = drog, *en vinkeltita* = skeløjet person, en *dunjta* om en kvinde, der træder tungt. Og sådan kunne man blive ved.

Hvis man blader i den bornholmske ordbog af J. C. S. Espersen fra 1908, men samlet et halvt århundrede før, eller man

læser i hans bornholmske digte, vil man støde på en mængde ord, der nu er komplet uforståelige, vel at mærke også for bornholmere i dag!

Samfundsudviklingen med opløsning af det gamle bonde- og småbysamfund, industrialisering, større samfærdsel og kommunikation med det øvrige land, samt kulturel ensretning, er først og fremmest gået ud over dialektens ordforråd: de specielle og afstikkende ord er opgivet, rigssprogets betydninger overtaget – *rår* f. eks. betyder ikke mere 'mærkelig' –, og når det gælder nyoptagelse af ord og orddannelse, følger man rigsdansk, f. eks. *vekan* = weekend, *narkomån* osv., og de gamle udtryk tager man nu bare frem som museumsgenstande og morer sig over dem og sig selv, enten man forstår dem eller ej: „Tænk at man har sagt sådan! Jo, når jeg husker rigtig efter, har nok far eller mor brugt det.“ Sådan ræsonnerer man, når man ser bornholmsk hjemstavnskomedie på teatret eller læser den bornholmske sprogspalte i avisen.

Her skal anføres et lille udvalg af de ord, der enten er gået tabt eller afløst af rigsdanske gloser:

fiskje	– efterår	spo saj	– skynde sig
fægjas	– kæle	stenolja	– petroleum
gamstanj	– spædkalv	søvva	– suppe kogt af mælk og øl
hagga	– fin herre	sø	– suppe
hælju	– dejlig	så	– stor balje
hådriiva	– jodle	såvelse	– fejeskarn
hosam	– fornem	unjarna	– aftensmad
jylkatt	– pindsvin	vyst	– hundehvalp
kjita	– spand	vægjaré	– plankeværk
kjylemilk	– bollemælk	øfrøl	– begravelse
palthæst	– grynklatte		
panjejarn	– stegepande		

Vanskeligheden med at forstå bornholmsk ligger altså ikke egentlig i de gamle afstikkende ord, selv om man nok kan komme ud for enkelte af dem endnu, men i at identificere de fælles danske ord i den særegne bornholmske ikklædning.

Bornholm og de frie kunster

Af CHRISTIAN STUB-JØRGENSEN

Når man tager bornholmernes ret fornuftsbetonede karakter i betragtning, skulle man tro, at deres forhold til de frie kunster måtte blive temmelig køligt. Men bornholmersindet er rigt på modsætninger, og hvad der ligger udenfor det nyttige, er slet ikke fremmed for bornholmeren. Derom vidner ikke mindst Bornholms folkelige kunst. De eventyr, „sannsåger“, der fortaltes i mørkningen, røber både en ustyrlig fantasi og en løssluppen, barok humor. Mange af de folkelige viser har en umiskendelig lyrisk tone, og deres melodik er både fin og særpræget. Dansen har altid været en yndet forlystelse på Bornholm, og selv om interessen for bildende kunst først sent har ytret sig, så er bornholmernes sans for skønhed iøjnefaldende. Den viser sig i en udbredt forkærlighed for det pyntelige, smånette, som en besøger af øens købstæder ikke kan undgå at lægge mærke til: de altid nykalkede huses skære farver og de altid blomsterfyldte vinduer. De røber en farveglæde af en ofte primitiv karakter, tillige udpræget individuel, uden lyst til at indordne sig i sammenhæng med omgivelserne. Mange bybilleder virker derfor som et meget broget blomsterbed.

Bornholm har aldrig fostret nogen betydende komponist. Dog bør det huskes, at kongesangens sandsynlige skaber, musikamatøren D. L. Rogert, i de sidste 30 år af sit liv var landsdommer og gårdejer på Bornholm, hvor hans grav, hans mindestøtte og hans bratsch endnu findes.

Men øen har haft et par betydelige sangere; navnlig Vilhelm Herolds ry lever stadig. Og musiklivet på Bornholm har ialtfald i perioder været meget levende; øen har haft et lydhørt publikum og adskillige interesserede musikamatører.

Malere og billedhuggere

Derimod har Bornholm fostret en række betydende malere. Øens særprægede natur, og navnlig det ejendommelige gen-

nemsigtige lys over landskabet, der skyldes det allestedsnærværende hav, byder særlige betingelser. Når malere ovrefra først sent fandt det bornholmske landskab i større omfang, skyldes det øens afsides beliggenhed og dårlige forbindelser; det var næsten nemmere at rejse til Schweiz og Italien. Enkelte af vore guldaldermalere fandt herover: navnlig Vilhelm Kyhn dyrkede i sine unge år det bornholmske landskab. Men i århundredets sidste halvdel voksede strømmen af malere, og den fortsatte lige til 1914; i det bornholmske sommerlandskab støttede man stadig på malere ved deres staffelier, danske og tyske, kunstnere eller dilettanter, og bornholmske landskaber var stadig tilbagevendende motiver på de københavnske udstillinger. Blandt vore malende gæster nævner vi blot Holger Drachmann, der også digterisk og navnlig personligt havde tilknytning til Bornholm, G. E. Libert, som har fået sit navn knyttet til et af sine motiver, Libertsklippen i Rø, og J. H. Brandt, kaldet „Bølgebrandt“, der var så trofast en gæst, at han næsten må regnes for bornholmer; år efter år vendte han tilbage til den bornholmske klippekyst, som han aldrig blev træt af at male.

På denne tid fik Bornholm sine første betydelige indfødte malere. Det var Michael Ancher og Kristian Zahrtmann. Ancher havde siden sin ungdom en meget løs forbindelse med Bornholm; han blev Skagens store maler. Zahrtmann følte sig hele livet nært knyttet til fødeøen, men hans bornholmske billeder er dog ret uvæsentlige i hans produktion. Han var først og fremmest historiemaler, og som landskabsmaler nåede han højest i de farverige billeder fra Italien. Men hans malerskole fik stor betydning ved at uddanne flere af de unge malere, der senere skulle præge den såkaldte „bornholmerskole“.

Det var først, da et nyt slægtled trådte frem, påvirket af de nye ideer, navnlig i fransk malerkunst, at Bornholm fik en fremtrædende plads i dansk maleri. Når der står „den såkaldte bornholmerskole“ er det, fordi der mellem disse malere i virkeligheden ikke var noget nærmere slægtskab, således som der var mellem skagensmalerne eller fynboerne. De var som rigtige bornholmere udprægede individualister.

Det var Edvard Weie og svenskeren Karl Isakson, der ud-

Maleren Kr. Zahrtmann var født i Rønne 1843. Hans billede Bedstemors have er fra 1868. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

gjorde fortroppen. Begge søgte de med forkærlighed deres motiver på Christiansø. Men snart fulgte en flok af unge malere efter og tog fast sommerbolig navnlig i byerne langs øens nordøstkyst. Olaf Rude slog sig ned i Allinge, Oluf Høst i Gudhjem og Kræsten Iversen valgte Svaneke som sit område. Men der kom stadig nye kuld, og det blev ved lige til vore dage. Der var mange betydelige kunstnere imellem; at remse navne op tjener intet formål; her må vi blot nævne nogle få kunstnernavne fra de senere år: Niels Lergaard, Niels Østergaard, Helge Jensen og Poul Høm.

Af den store skare af fortræffelige malere er to forlængst blevet klassikere: Olaf Rude og Oluf Høst. Begge er de udprægede kolorister, men yderst forskellige. Rude dyrker de dag-

klare farver, glæden over lyset stråler over hans billeder. Høst vil man snarere kalde mystiker, hans vilde farver er som krydset ud af mørket; de kan virke helt eksplosivt. Han var den eneste af det første hold, der var født bornholmer, og man mærker på hans kunst, at han var helårsbeboer.

Endnu to kunstnere må nævnes, begge knyttede til Gudhjem: den selvlærte primitivist, fiskeren Hans P. Haagensen, der udviklede sig til mere end en amatør i sine folkelivsbilleder, og radereren Ernst Køie, hvis grafiske kunst i sin følsomme lyrik røber dyb indlevelse i bornholmsk landskab.

Mærkeligt, at granitøen, hvor både materiale og håndværk var tilstede, først i vore dage har fostret billedhuggere. Men nu er de der. Den betydeligste af dem er Ole Christensen, hvis særprægede non-figurative kunst giver den døde sten former, inspireret af levende, voksende detaljer, især fra planternes verden.

Det andet materiale fra Bornholms undergrund, leret, har længe fængslet kunstnere. Den bornholmske keramik har allerede i et par århundreder skabt værdifulde arbejder, og længe har bornholmsk terrakotta og stentøj været meget anset. I de sidste år er keramikken for alvor kommet i skuddet; det ene keramiske værksted skyder op ved siden af det andet. Det er turistvarerne, der er sommerens løsen, og meget argt diletterteri falbydes mellem virkelig smukke og gedigne sager.

Forfattere

På litteraturens felt har bornholmerne, fødte og fødte, udført et arbejde, som alt i alt må siges at stå på højde med, hvad der er ydet i hvilken som helst dansk provins. Meget af det må vel siges at være hjemstavnslitteratur af rent lokal interesse, men enkelte bornholmerdigtere indtager dog en smuk plads i dansk nationallitteratur, ja den bornholmske digtning har endda et navn, der hører verdenslitteraturen til: Martin Andersen Nexø.

Allerede på reformationstiden blev der digtet på Bornholm. Præsterne Mogens Bancke og Arvid Pedersen skrev salmer, af den sidste findes endnu en enkelt i salmebogen, i stærkt bearbejdet skikkelse.

Digteren Holger Drachmann begyndte sin kunstneriske virksomhed som maler. Fra 1865 til 1874 malede han på Bornholm, hvor han traf sin første hustru, Vilhelmine Charlotte Erichsen fra Rønne. Hans maleri Fra Bornholms østkyst er fra 1869. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

Så gik der tre hundrede år, før der for alvor digtedes på Bornholm. Men ved midten af forrige århundrede tog hjemstavnsdigtningen fat. Dialektdigtningen gik i spidsen; viser og sange på øens mål blev skrevet af flere, men navnlig to af dem hævder sig. Den ene er en almuesmand, urmageren J. P. Møller fra Allinge, hvis djærve, lidt kantede vers tindrer af bramfri munterhed. Den anden er den lærde rektor J. C. S. Espersen, der samlede den store bornholmske ordbog; dette arbejde satte spor i hans digte, hvor sjældne dialektgloser hober sig op, så selv en bornholmer må ty til ordforklaringerne. Men hans vers er formfuldendte og har tillige en fin lyrisk tone. Blandt hans digte er Sjøkarijn (Sømanden), der er blevet en slags „nationalsang“ for Bornholm.

Hjemstavnsprosaen begyndte med en række, litterært ikke særligt betydelige historiske romaner, men fik kvalitet med de Hjemstavnsbilleder, som skolemanden Fridtjof Bon udgav i 1892, folkelige både i det muntre og det rørende. Desværre blev hans forfatterskab tidligt afbrudt af pædagogisk og socialt arbejde.

Med Martin Andersen Nexø nåede den bornholmske hjemstavnsdigtning tinderne. Af hans forfatterskab er det bornholmske vel kun en del, men en meget betydelig del. Først ved novellerne, som i dansk litteratur står på en førsteplads ved siden af Blicher og Johannes V. Jensen, dernæst ved hovedværket *Pelle Erobreren*, hvis to første bind giver stærke billeder af livet på bornholmsk landsbygd og i småbyen, og endelig i erindringerne, der som „*Dichtung und Wahrheit*“ supplerer *Pelle*.

Den senere bornholmske digtning når langt fra dette højdepunkt, men den har dog navne, hvis betydning rækker ud over det rent lokale. I lyrikken er der først og fremmest Jørgen Vibe og Asger Dam, i prosalitteraturen Bent Rying og Henning Ipsen. Af dialektdigtere må vi nævne Rutsker-husmanden Otto J. Lund, lige produktiv på vers og prosa, men først og fremmest Alfred Jensen, realskolebestyrer i Nexø. Hans meget formsikre digte slår fast, at dialekten kan bære en virkelig lyrik.

Der udføres på Bornholm og blandt udlandsbornholmerne et stort arbejde for at bevare bornholmermålet levende og rent, ikke mindst tager man teatret i brug. Rønne har et halvandet hundrede år gammelt teater, hvor der før blandt andet opførtes skuespil af bornholmske amatører, og de gik ikke af vejen for krævende opgaver, som f. eks. *Oehlenschläger*. Men i begyndelsen af dette århundrede skrev teologen Lauritz Wessel sin første dialektkomedie, som blev en stor folkelig succes. Siden har bornholmerkomedien blomstret. De fleste af dens frembringelser er litterært set på det jævne: der er dog ting imellem, som hævder sig, således Hans Hjorths *Karna Blåkujlja*, bygget over bornholmske sagn. Kærligheden til hjemøen, interessen for alt, hvad der angår den, er her som overalt det centrale i bornholmsk kunstinteresse.

At bo på en ø i Østersøen

Af HENNING IPSEN

At bo på en ø i Østersøen vil bl. a. sige, at leve intenst med årstiderne. Bornholm ligger også på sin plads uden for den af reklamefolkene lovsungne sommer med de mange solskinstimer, endog uden for den vidunderlige september, som mellem os sagt er årets bedste tid på Bornholm.

Det er ikke gjort med sommeren, det er også vinteren, der kan blive heftigere, mere knugende og overvældende end noget andet sted i landet, når isen lukker sig om øen, og himlen blygrå sænker sig. Det er foråret, der altid lader vente på sig, men endelig kommer med voldsomt lys. Det er det stormfulde efterår, der kommer fejende helt oppe fra Den botniske bugt.

Den, der ikke har levet et helt år, flere år, på en ø, kender ikke skiftene, facetterne, som stiller nye krav og meddeler nye sandheder om tilværelsen og vor evne til at klare den. På en lille ø i Balticum er vejret ikke et samtaleemne i forbifarten, men en realitet. Når sneen har sluppet størstedelen af landet, kan man stadig i vejrmeldingerne høre, at Tassavejen er lukket.

Skulle man tage det mere bitre, kunne man også sige: at bo på en ø i Østersøen vil sige at blive afstået til Sverige efter nok en krig, udlejet et halvt århundrede til hanseatiske købmænd (fordi den fjerne konge var i gæld), glemt ved en krigsafslutning, så byerne blev frit bombemål, da en nazikaptajn insisterede på at fortsætte krigen på egen hånd, afskrevet under storstrejker, som ikke rammer statsbanefærger, men private rute-forbindelser.

Naturligvis er det ikke udelukkende drastiske begivenheder, der nu og da kan give bornholmeren en følelse af isolation. Ganske vist ligger Bornholm ikke som på kortene i en sort ramme oppe ved Göteborg, men den ligger faktisk fjernt fra resten af landet. Der er åbent hav til alle sider, man kan kun skimte Skåne fra højdedragene. Man mærker isolationen, men drømmer næppe om det ellers praktiske: ensidigt at slutte sig

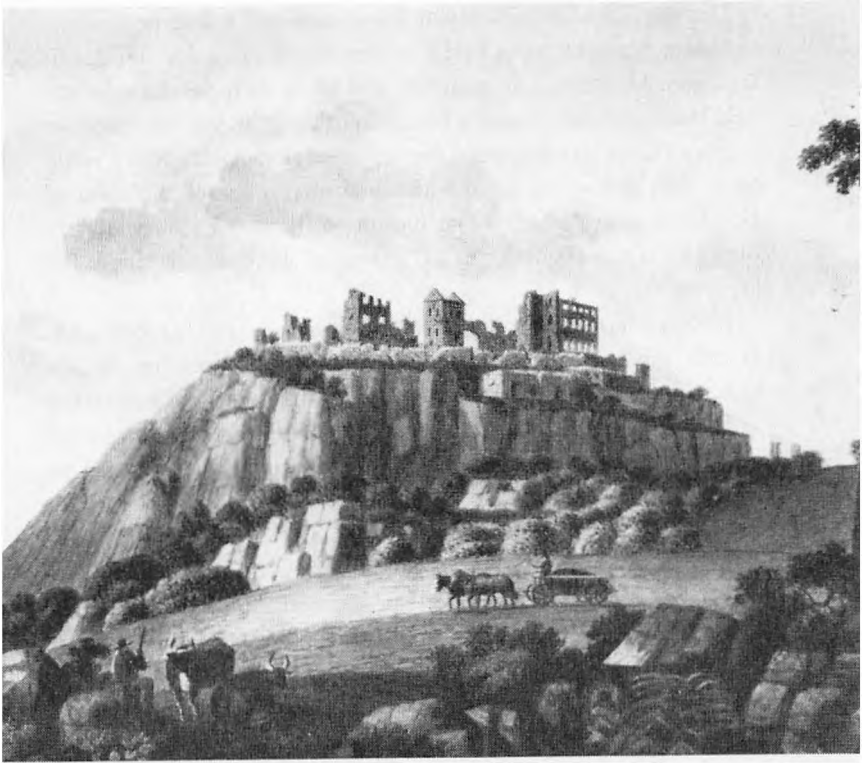
til Sverige. Det er politisk sabelraslen for at vække opmærksomhed i de lovgivende cirkler.

Isolationen ytrer sig hørligt i sproget, som har holdt sig nogenlunde uændret gennem århundreder. Bomben under det gamle østdanske mål blev først lagt i radio- og tv-alderen. Det bornholmske sprog vil formentlig ikke overleve hos de unge, der i modsætning til os, som var børn i 30'erne og 40'erne, taler „fint“ (som det let foragteligt hedder, når man med vekslende held efterligner rigsmålet). De unge er allerede i sproget på vej bort fra øen, siden følger de korporligt med, fordi Bornholm ikke giver mulighed for en eneste videregående uddannelse, fordi ingen får den vanvittige idé at oprette ny industri af nogen betydning her, og selv de gamle naturbårne produktioner af granit og lervarer er truede.

Det er ikke vanskeligt at forstå de unges bortdragen. Der bliver for lidt at prøve kræfter med, selv om bornholmeren naturligtvis har samme adgang til orientering om den verden vi lever i, den samme kulturelle og politiske udfordring som andre.

Men samtidig er det meningsløst at skulle være nødt til at forlade en ø, der betyder så meget for én, at det ikke blot kan høres på en kilometers afstand hvor i landet man kommer fra, men som også er solidt forankret i ens sjæl. Der er så meget særligt ved Bornholm som man aldrig kan lægge fra sig. Den markante og spændende østkyst, de sydlandske gader i Gudhjem, Svaneke's lyksaligheder, de oversete, dæmoniske Ringebakker. Eller bare drivende skyer en sommerdag oppe over landet, et pludseligt solstrejf over en klippevægs mange farver, duften af krydderurterne på en græsløkke ud mod havet. Havet selv, lyden mod stenene.

Men det var nok stærkere *dengang*, altså før fjernsynet fyldte os med billeder af andre steder, før så mange store fly daglig landede og startede ved Rønne. Dengang man var dreng i en lille kystby og „Carl“ snoede sig ind mellem molerne, eller dengang den moderniserede Østbornholmer lagde til kaj som et eventyr af lys og nyduftende lædersofaer, meget mere end et indenlandsk transportmiddel: måske det nærmeste man kom

Hammershus, set fra nord. S. L. Lange 1819. Det kgl. Bibliotek.

forestillingen om Amerikabådenes afgang, rejsen til andre kontinenters magfoldighed.

Dengang flokkedes man på havnen for at se olme tyre blive trukket om bord, hver gang en spænding på højde med den, nogle må betale for at opleve i arenaen. Dengang man selv en enkelt gang uventet fik råd til at rejse *over* (som alt uden for Bornholm hedder) på en 3. classes billet. Den ellers så enorme salon var stuvet, men der blev plads på mellemdækket, på en luge mellem hundredevis af cykler og lige så mange kasser med fisk. Slagtekvæg brølede natten lang gennem skottet. Man både lugtede og hørte, at man var på rejse.

Det var ikke bedre, det var bare stærkere. I dag er det blevet mere ensartet, intet sted i verden ligger uden for standardiseringen. Dengang var man tvunget til at være selvforsynende. Selv den mest dilettantiske hjemstavnskomedie var en oplevelse – i dag bliver den museum for noget overstået, når alle i radio og tv kan opleve en ganske anden form for teater. Følelsen af Bornholm som det egentlige nationale hjemsted var tydeligere dengang, fordi kontakten til resten af landet var mere begrænset.

En ting har måske holdt sig trods alt, en rest af den nedarvede modvilje mod øvrighed. Den har formentlig sit udgangspunkt i Slottet, dvs. Hammershus, hvor skiftende herskere – danske, svenske, lübske, gejstlige, verdslige – alle var skatteopkrævere, uanset hvad de ellers sagde om nødvendigheden af deres tilstedeværelse.

Modviljen forsvandt ikke, selv om Slottet, da det blev opgivet som residens, plyndredes for tonsvis af munkesten, hvoraf der blev bygget bøndergårde. For der var stadig en øvrighed, og selv fredelige folk som postmestre og toldforvaltere var altid nogle, der kom „ovrefra“, så betydningsfulde poster beklædtes normalt ikke af bornholmere. Skulle man have en chance for karriere, måtte man enten være født i Danmark eller drage bort fra Bornholm (det er almindeligt at skelne mellem Danmark og Bornholm, det kan hyppigt ses i de bornholmske aviser).

Man kan ikke for alvor leve et sted som på Bornholm uden at engagere sig i de særlige krav og udfordringer. Det går måske an i en sommerferie, men ikke året igennem. Vilkårene præger hvert menneske. Havet er en konstant trussel – ikke blot for rejsende med anlæg for søsyge – men for de fiskere og søfolk, som findes i næsten hver familie. Har man set nogle af de talrige skibe, som også i vor tid er blevet knust mod de bornholmske klipper, ved man, at det er alvor. Det er ikke sært, at religionen er et afgørende element i det bornholmske liv.

Set udefra er det vel især de smukke rundkirker, der tegner kristendommen, men de mindre statelige missionshuse betyder

fuldt så meget, både de, som ejes af alment udbredte menigheder, og de to bornholmskfødte, Evangelisk Luthersk og Luthersk Missionsforening. Før var modsætningsforholdet mellem missionsfolk og andre skarpt. Missionsfolk spillede ikke kort, gik ikke i biografen eller til dans. Det gør de vist stadig ikke, men omgangstonen mellem grupperne er blevet mildere.

Iøvrigt er ironi og underdrivelse noget, der særligt karakteriserer den bornholmske tone. Jeg skal ikke indlade mig på teorier om hvorfor, men det er typisk, at en mand, der går på enden og kurer en halv kilometer hen ad en islagt vej, i forbifarten siger: Det er ligesom lidt halvglat i dag. Eller at en uforberedt ældre tilhører ved en gæstende operasangerindes vældige crescendo hviskede til den lige så forbløffede sidemand: Ja, hvorfor ikke, når de kan?

At være født på Bornholm betyder en livslang følelse af tilknytning til øen. Derfor kan man også dele erhvervsfolkernes bekymringer med hensyn til fremtiden. Vil det fortsat blive muligt at bo dér og få sit udkomme, eller forvandles Bornholm til et område, der kun lever i nogle sommer måneder, med de venligtsindede indfødte i reservater, hvor de kan beses mod entré? Eller vil øen få en mulighed for at bevare sine menneskeskabte miljøer, de små byer med deres lange kæder af huse, de hvide bondegårde med gavlvinduer ud mod havet, fiskerlejerne ved foden af skrænterne? Uden menneskene vil Bornholm kun være en geologisk kuriositet.

Bornholm. Tal og andre kendsgerninger

Af JOHAN HVIDTFELDT

Hammerodde er det nordligste punkt på Bornholm, Dueodde det sydligste. Rønne ligger længst mod vest, Sandkås Odde længst mod øst.

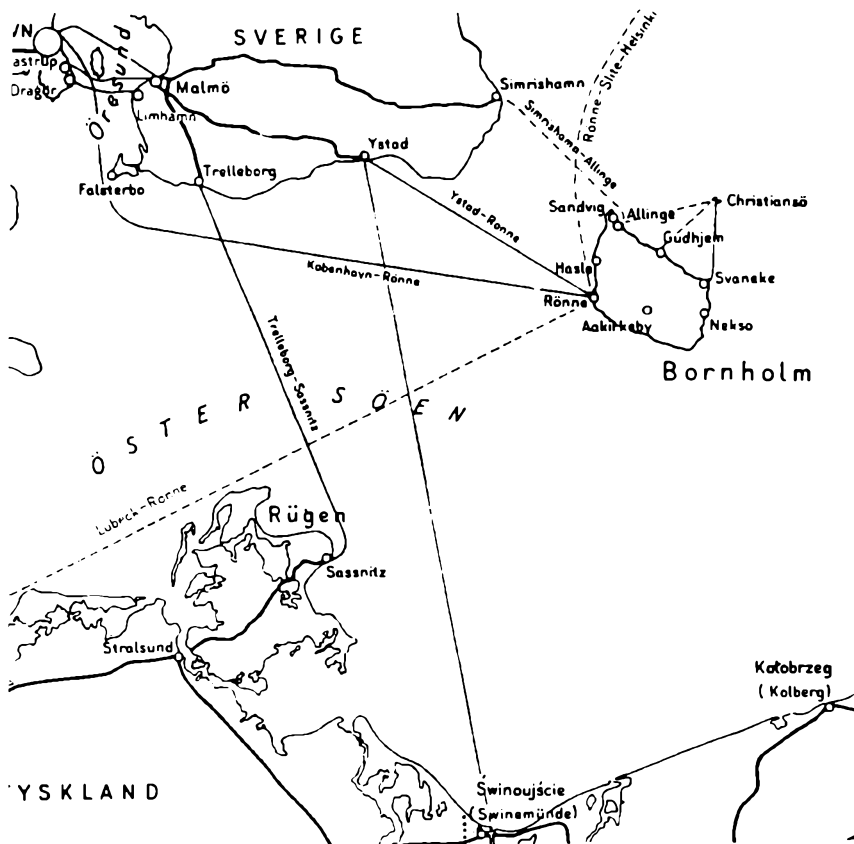
Størrelse. Øen er 587,5 km². Heraf er 2,65 km² vandareal, 113 km² skove. Ærtholmene, dvs. Christiansø, Frederiksø, Græsholm m.m., udgør 0,38 km². I 1905 var ager og engs hartkorn 8780 tdr. bornholmsk hartkorn. En bornholmsk td. hartkorn = 31/45 almindelige td. hartkorn. Ved vurderingen til ejendomsskyld i 1920 blev øen ansat til 138,7 mill. kroner, hvoraf 55,3 mill. i byerne, 83,4 på landet. I 1950 var den samlede vurdering på 306,6 mill. kr., heraf 155 mill. i byerne og 151,6 mill. på landet. Landbrugsarealet var 457 km², og der var 3480 landbrugsejendomme, heraf 58 på over 12 tdr. hartkorn med 4347 ha, 1641 på mellem 1 og 12 tdr. med 33.610 ha og 1780 landbrugshuse med 7702 ha. Hertil kom i landdistrikterne 2730 ejendomme til beboelse eller forretning.

Højdepunkter. Det højeste punkt er Rytterknægten i Vester Marie sogn: 162 m, Ravnebakken i Nyker sogn er 142 m, Kirkebakken i Rutsker 130 m, Borregård ved Vang i Rutsker sogn 124 og Tudehøj i samme sogn 125 m, Olskirke i Olsker sogn 113 m, Vedbygård i samme sogn 127 m, Stenvarpen i Rø Plantage, Rø sogn 119 m. Lensklint i Øster Larsker sogn er 119 m, Anhøj i Povlsker sogn 110 m og Knægten i Åker Plantage, Åker sogn 121 m.

Nedbør. 54 cm om året mod 60–80 cm de fleste andre steder i landet. På Christiansø kun 42 cm.

Vandløb. Der er mange vandløb, men de er kun små. Kampeløkkeå falder ud i havet lidt nord for Allinge, på Østkysten kan iøvrigt nævnes Bobbeå, Kobbeå, Keldseå, Gyldenså og Vaseå. På vestkysten er Bageå og Blykobbeå, der løber ud i havet mellem Rønne og Hasle. De største åer løber mod syd: Læså, Grødby Å og det største vandløb på øen: Øleå. Hammer

Sø på ca. 10 ha er Bornholms største sø.

Afstande: Fra Hammeren til Dueodde er 40 km, fra Rønne til Sandkås Odde 30 km. Øen ligger ca. 40 km fra Skåne, adskilt derfra ved Bornholmsgattet. Fra Dueodde til Rügen er der 94 km. Fra Rønne er der 29 km til Åkirkeby, 29 til Dueodde, 30 til Neksø, 30 til Svaneke, 25 til Gudhjem, 27 til Sandvig, 25 til Allinge og 23 til Hammershus.

Administrativ inddeling. Øen har fra 1660 udgjort et amt. Det var tidligere inddelt i Vester, Nørre, Øster og Sønder herreder. Efter kommunalreformen består Bornholm amtskom-

mune af Allinge-Gudhjem, Vestbornholm, Nekso, Rønne og Åkirkeby kommuner. Christiansø er udenfor kommuncinddelingen. Øen hører under Københavns stift og er delt i et østre og et vestre provsti. Der er to underretter, den ene i Rønne, den anden i Nekso. Øen udgør én politikreds. Politimesteren bor i Rønne.

Aviser. Den socialdemokratiske Bornholmeren med et oplag på 6764 og venstrebladet Bornholms Tidende, hvis oplag er 8911. Begge udkommer i Rønne.

Befolkning. I 1769 levede der 17.166 mennesker på Bornholm, 1850 var tallet steget til 27.927, i 1950 var det på 48.134 og pr. 1. januar 1970 på 47.547, heraf de 125 på Christiansø. I de tidligere bykommuner boede 22.239 og i sognekommunerne 25.183 mennesker. Af byerne var Rønne den største med 12.479 og Svaneke den mindste med 1176 indbyggere.

Trafik. Fra 1900 til 1916 blev der anlagt en del jernbaner på Bornholm. Sporvidden var kun 1 m. De er nu alle nedlagt. Derimod er der et stort antal rutebiler. De fleste udgår fra Rønne. Der er mange daglige flyveforbindelser mellem København og Rønne. Flyvepladsen ligger 6 km fra Rønne. Pr. skib er der daglig aftenforbindelse mellem Rønne og København i begge retninger. Fra Svaneke er der postbåd til Christiansø. Om sommeren er der flere gange om dagen rutebåd mellem Rønne-Ystad og Allinge-Simrishamn, nogle gange om ugen mellem Lübeck og Rønne.

Nogle kendte mænd fra Bornholm. Maleren Michael Ancher, født i Rutsker sogn 1849, retshistorikeren Peder Kofod Ancher, f. i Øster Larsker sogn 1710, officeren Johan Anker, f. i Knudsker sogn 1838, filosofen Axel Dam, f. i Åkirkeby 1868, kammersanger Vilhelm Herold, f. i Hasle 1865, kordegn H. C. Kofoed, f. i Bodilsker sogn 1898, finansminister K. H. Kofoed, f. i Øster Marie sogn 1879, generaldirektør M. Kofoed, f. i Rønne 1865, filologen J. N. Madvig, f. i Svaneke 1804, Martin Andersen Nexø er ikke født på Bornholm, men boede i Nekso 1877-83, maleren Kr. Zahrtmann, f. i Rønne 1843.

Christiansø og Frederiksø

Af TAGE VOSS

En særlig kinesisk kunst består i at krølle en spadseretur gennem vekslende landskaber sammen og anbringe den på et meget lille areal, jo længere tur på jo mindre plads des større kunst. Naturen selv har på lunefuldeste vis præsteret en sådan kunst på Christiansø. Denne kinesiske ø-have ligger 11 sømil nordøst for den bornholmske kyst og måler 710 meter på den ene led og 430 meter på den anden. Med havets umådelighed som sammenligning lyder dette af usseligt lidt, og man kan undre sig over, at der kan leve folk på så lille plads, ikke blot uden at falde i vandet, men også uden at rive hovedet af hverandre eller på anden vis blive vanvittige.

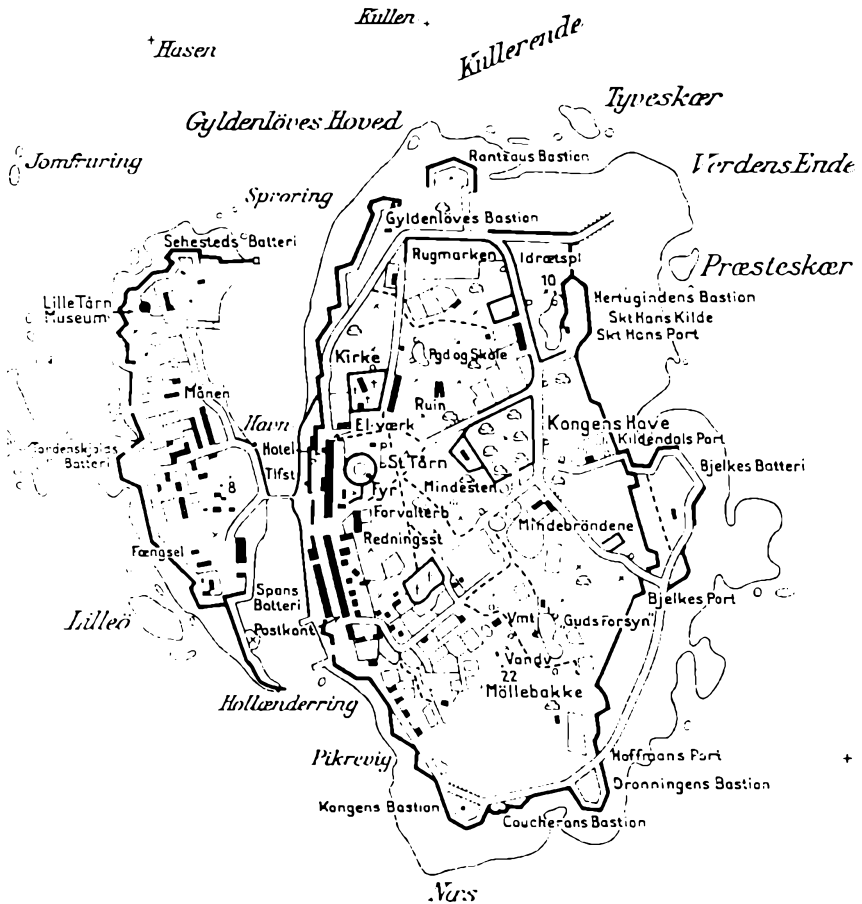
Forklaringen er det kinesiske haveprincip. På få minutter kan man nå fra en stormpisket pålandskyst, hvor svære søer brager mod klipperne og kaster vældigt hvidt bråd højt mod lave jagende skyer, mens kog og blæst og havets larmen døver ørerne, til en stille vig på læsiden, hvor sagtmodige edderfugle ror, og dønningens lange rolige åndedræt får det til at gurgle og klukke fredsommeligt i vandkantens hulheder, mens al stormen går højt hen over hovedet på En. Ved at vende sig en halv omgang og gå nogle skridt kan man komme fra stenede veje til lune lunde, man kan liste under ludende klippevægge til sumpede mosedrag, man kan opsluges af mystiske fjeldslugter og gå fast der mellem klippestumper og kaprifolieranker i et glemt urskovsland, hvor menneskefod ikke har trådt siden sidste brombærsæson. Pilekrat og blide bøgeklynger, mager lynghede og vilde klippestrøg veksler, det ene øjeblik går man over toppede brosten, det næste på fjedrende fyrrenåle med harpiksduft og vemodigt skovsus omkring sig. Man kan dvæle ved vandreservoirerne fra fæstningstiden, kantede af vilde roser og frønnede kampesten og se fisk og frøer iltet eller filosofisk (alt efter årstidens temperatur) kruse vandfladens sorte spejl – og et øjeblik efter stå og rage op i vejret med tøjlet fuldt

Christiansø, Frederiksø og Græsholm, under ét kaldt Ærtholmene, set fra luften. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

af blæst og skue vidt ud over ø-arkipelaget og havet og det østligste danske punkt: det nøgne forvaskede Østerskær. Her finder vandreren på godt tyve hektarer et stort rigt land koncentreret, ikke et lille Danmark, thi dansk forekommer dette langt fra, snarere et Skotland eller Sverige. Eller eftersom dette er så særegent: et Christiansøland . . .

Men spadsereture rækker naturligvis ikke som forklaring på øboernes psykiske balance og livets udholdelighed på de fjerne skær. Det kinesiske haveprincip genfindes også i det menneskeskabte miljøes mangfoldighed – hvor findes på så snævert areal

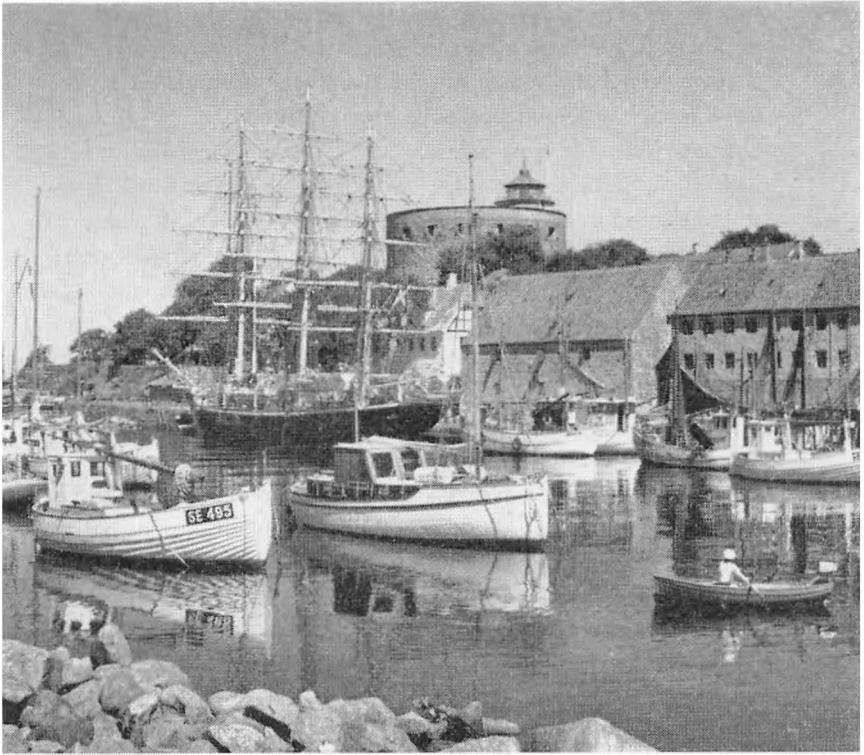

Christiansø og Frederiksø. Geodætisk Institut.

en sådan variation? Hovedstaden på Christiansø er „Gaden“. Her bor i gule to-etagers nyboderlænger embeds- og bestillingsmænd samt adskilligt godtfolk, her findes administrationskontorerne: socialforvaltning, told, skattekureau, de offentlige kasser, alt praktisk samlet bag samme skranke. Her er også red-

ningsskuret, pakhuset, forretningslivet og sundhedsvæsnet (købmandsbutik, lægekonsultation), her ligger hotel og krostue og lidt for sig selv, halvt på landet, kirken. Provinsidyllen findes på Frederiksø, når man går over broen mellem de to øer. En lille gade, bare med énetages huse, snedker- og malerværksted og forsamlingshuset „Månen“, sædet for mange slags festlighed og fælles initiativer. Af hovedstadsboerne omfattes provinsens indbyggere med overbærenhed, som lidt for sig selv, mens de på deres side sindigt griner ad denne storstadens højfærdighed og selvtilstrækkelighed. Uden for denne lidt tåbelige rivalisering står landboerne, selvhjulpne folk som bor langt af led ude på landet, almindeligt betragtede som originaler, fordi de kan af finde sig med det isolerede liv flere hundrede meter fra civiliserede steder.

Men der er flere menneskeskabte miljøer at opdage. Sving den svære port i Lilletårn og fortab dig i museets vidnesbyrd om al øens fortid; dagen og de, som nu befolker den, bliver fjerne og glemmes. Det samme kan opleves på en anden måde mellem bibliotekets rigt forsynede reoler i den gamle vagtbygning. Endnu en dominerende virkelighed er el-værkets skinnende øredøvende maskiner, der spinder i den sirligt holdte maskinhal. Og kontrasten: telefoncentralens mystisk tavse virvar af ledninger og samlingspaneler, hvorfra af og til en brummen bevidner, at der er funktioner og liv bag denne lavstrømsteknikkens altertavle. Spørg så de 6–15-årige, hvilken bygning de anser for den væsentligste i deres øtilværelse: mon ikke de vil udpege skolen, til hvilken de krydser øen to gange daglig et helt børneliv under bøgernes byrde – skolens verden med dens lugte af tavleklud og udstoppet fugl, også den kan vi genfinde her, helt ovre på østsiden af Christiansø. Og som man i kirken ved alterlys og orgellyd i hellig akustik kan lutre sjælen, således kan man lige ved siden af nøgen under varm saltvandsbruse lutre legemet i den offentlige badeanstalt. Og vil man se ned på den hele verden med ophøjet overblik, da stiger man op i fyrets linserum, hvor man lige under himlen omgivet af blanktpudsede prismer og messingmekanik virkelig kan føle sig hævet over det hele og skue ud over havets vældige flade mod fjerne

Christiansø med Store Tårn. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

horisonter. Og det er fra fyrtårnet, som snildt er indbygget i den gamle fæstningskerne Storetårn, at stråleparaplyen trofast drejer over øens mørke fra solnedgang til solopgang, som vejledning for vandrende skibe på det sorte hav . . . i tågetyknning brølede sine sirenehyl ud i den klamme verden.

Den erhvervsøkonomiske motivering for hele denne lilleverden er dog havnen. Akkurat som også havnen historisk var motivering for bygningen af hele fæstningen, da Christian 5. efter tabet af Skåne i 1658 fandt eneste havnemulighed for krigsskibe i Østersøen på Christiansø – en havn, der måtte beskyttes af batterier, der måtte dækkes af et svært armeret kernetårn,

som måtte omkranses af mure mod landsætning af fjendetropper, som måtte bemandedes med soldater, som måtte forsynes af håndværkere, som måtte huses i bygninger, som måtte laves i værksteder osv. Omkring havne gror samfund.

Mens resten af øens erhverv kan karakteriseres som det, at leve af at barbære hinanden, så tilflyder der øsamfundet produktive ressourcer fra havnen. Hvad der flyder af penge til øen kommer fra fiskeriet, derfor er havnen topografisk, arkitektonisk og mentalt centrum i tilværelsen her. Her landes fisken, her renses og vejes den op. Her udrustes kuttere til togt, her bødes redskaber, her sladres på bænken, her planlægges og træffes aftaler. Her kommer konerne med kaffe til de travlt bøjede mænd i glinsende olietøj, når de skrider rundt på dækket til knæene i sprællende fangst. Her kommer gammelfolk støttede til stok, observerer og kommenterer og lunter siden hjem med en god fisk under armen til det ensomme måltid. Her modnes småfolk til arbejdet, først ved at række tomme kasser til de travle ved kajkanten, siden ved at svinge kniv og nakke torsk eller pille sild af garn i alt for store gummistøvler. Og så kan iøvrigt arkitekter og kultursociologer diskutere, hvordan man bør bygge for at skabe trivsel og kontakt mellem menneskene. Her kunne de lære, at det ikke er bygning, der gør det.

En verden har mange slags virkelighed, det ses dog tydeligere når det er en lille verden – eller rettere: så bliver det sværere at overse. Fiskernes øvirkelighed må naturligt være en anden end de ansattes – lægens, lærernes, fyrfolkenes, håndværkernes – lige så anderledes tegner øen sig vel for kunstnerne, hvor lys og himmel bliver motiv og æstetik i stedet for varsling af vejr og barsk realitet. De få filosoffer og misantroper, som overlever på rentepenge i en art passagerrolle, ser andre ting og af meget ingenting. Hvad ser vi, hvad oplever vi, hvordan er vores forskellige ø-virkelighed? Med overlegenhed blev vi betragtet som uden noget som helst kendskab til øen af en gammel dame, der havde tilbragt 60 sommerferier i sin lille hytte, hun kunne tale intimt om de sidste fem læger, og om hvem der var fyrmesterinde i 1904. Hvad vidste vi efter blot et år på stedet? Indtil det pludselig slog os, at denne værdige

dame trods sin enorme indsigt aldrig havde set øen uden blade, aldrig i efterårsstorm, aldrig i sne. Hvad var det da hun kendte: en blid sommerø i seklernes strøm – men virkeligheden, hvad er da den?

En vældig og bevæget virkelighed er børnenes, mere på dette sted end noget andet et paradis for børneudfoldelse. Levende deres eget liv i klippekroge med hytte- og hulebygning, nede i jorden, oppe i træerne, på hug ved deres bål, huserende med drivgods til flåder eller broer, altid igang med foretagende, klarrende alt. Vel gør de udlæg i voksenverdenens beholdninger af søm, tovværk og erfaringer, men altid på deres egne værdige vilkår. I kan måske få lov at se eller give en hånd, men dette her er *vores* . . .

Fælles kår i dagligdagen, men også rent praktisk fællesskab gør konernes virkelighed til en særlig. De lever integrerede i de andre gruppers tilværelse i en nøgleposition. Det giver dem værdighed og ro og en smitsom humor, der har overvintret som folkekaraktertræk igennem 300 års beskrivelser. Med samme uimponerede raphed, som de piller sild af garn eller bøder net, klasker de en franskbrødsdej sammen, plastrer et skrammet knæ eller duger et enkelt men prægtigt frokostbord. De har løst problemet at være solidariske og venlige husmødre i et åbent hus, uden at hverken de selv eller andre forfalder til at rende nogen på dørene. Et forbillede på takt og dagligdags diplomati, med menneskelig varme i god behold.

Ak ja og de gamle – kendte ved deres ansigt og deres for-dums bedrifter af enhver, glider de ikke i glemsel, end ikke ved deres død. Men der trækkes på deres viden og resterne af deres evner i et samfund, hvor menneskelige ressourcer er for værdifulde at rutte med. Således bevarer de livet ud plads og respekt, ja endda opgaver, som giver dem fremfor gamle i resten af verden et nødvendigt argument for at leve lidt endnu . . .

Geografisk, kulturelt og sociologisk kan vi altså gå som i den kinesiske have, hvor nye ting standser blikket, blot man træder et skridt til siden, hvor stadig afveksling opmuntrer foden til at fortsætte. Akkurat ligesådan kunne man gøre gennem den

historiske tid. Få steder finder man århundreder krøllet så tæt sammen og filtret så snævert ind i et miljø. Fra Knytlinga Saga finder vi stedet, hvor Knud den Hellige afslørede Blodegils mordbrænding af et stort norsk handelsskib på Christiansø, dengang i 1084 Ærtholmene kaldet. Fra Christians 5.s byggestre til senere tiders har de foruden sten på sten lagt gode navne til hver lille lokalitet, Span, Coucheron, Bielke, Hoffmann og Juul, her snubler vi over Tordenskjolds fortøjningsringe, viger uden om kolerakirkegården fra 1853 og skuer mistrøstigt vidnesbyrdene om øens fornedrelsestid omkring århundredeskiftet, stenbrydning og jævnedes hustomter. Alt findes det og læses det, og det er her ligesom vi, til at dykke ned i og bevæge sig igennem for den, der vil – og knapt til at undgå, for den der ikke vil.

Så mange slags virkelighed, hver for sig forskellige og svært forenelige. Vi kan gå her et liv og alligevel kun se, hvad vi er opladte for og evner at se. En dag kan man få tilsendt en botanisk afhandling, beskrivende en enestående variant af husløget, i hele verden kun fundet et bestemt sted i England og så lige uden for ens eget hus på Christiansø – hvor man i 20 år har vadet hen over den uden at ane, hvad man trådte på.

Hvad ser nu turister? Ubarmhjertigt sagt, uden illusioner: de ser mest hverandre. Når man ankommer til så lille et sted i antal, der overstiger befolkningstallet med tre og fem gange, så må man naturligt præge pladsen.

Under de omstændigheder kan man ikke fortænke de besøgende i at undre sig og skjule en gaben: var det virkelig alt –? Mangen gang oplever man, at turister går ombord og sætter sig i båden en hel time før afgang. Skal du allerede ombord igen? Ja, jeg har set det hele!

Men da vi havde boet fast på disse øer i 20 år, vidste vi sikkert, at vi endnu kun havde lært en brøkdel af dem at kende, og at vi antagelig ikke i et helt liv ville nå at lære mere end endnu en brøkdel at kende. Derfor turist: gå stille og ene! Så vil den lille verdens kinesiske mangfoldighed afsløre nogle af sine rigdomme for dig. Og de alene vil være nok til at gøre din rejse, tiden, pengene og søsygen værd.

Ture på Bornholm

Af TAGE CHRISTIANSEN

Bornholm skal ses fra søsiden. Så får man den fulde virkning af klippekysterne, af samspillet mellem farver, arkitektur, klippekraninger og det blå hav. Bornholm skal også ses fra luften. Så ser man den lille plet i havet vokse sig større og større og blive mere og mere spændende, jo nærmere man kommer. Bornholm skal også opleves til fods. Ellers når man ikke frem til alle de eventyrlige detaljer, man møder på sin vandring lige fra vandfald og bautasten til frit tilgængelige kirsebærtræer og andre frugttræer og en sjælden blomsterrigdom i rene, stærke farver.

Alligevel kører vi. Og opdager, at man ingen andre steder i landet oplever så meget på så få kilometer. Der er rige muligheder for den, der kører i bil, til at komme omkring på øen – og rig anledning til nu og da at lade vognen stå og til fods følge klippestier ved kysterne, i højlyngen og i skoven.

RØNNE

For de fleste gæster på øen sker landgangen i *Rønne*. Det er en smuk by at sejle ind til – både ved dagslys, når den store havn gæstfrit åbner sine arme, og i mørke, når projektørlyset på kirketårnets hvide mur ses langt ud over havet.

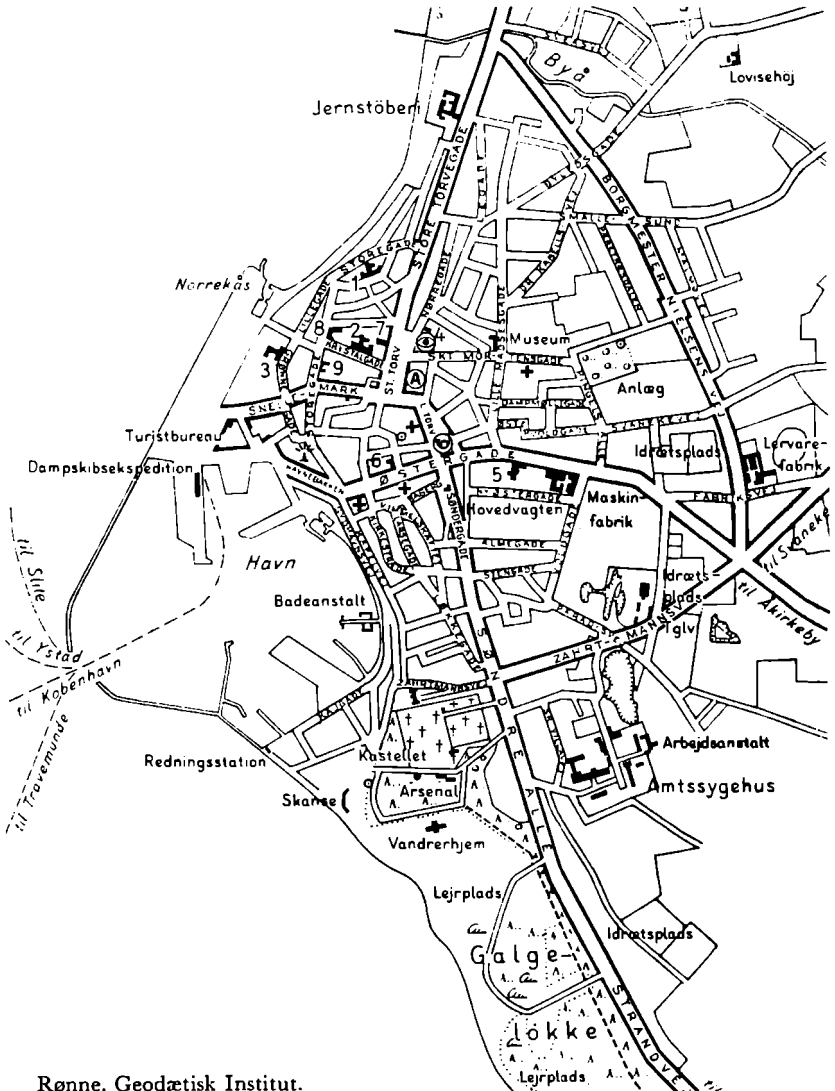
God orden, renlighed og pyntelighed er det første indtryk. Men det gælder ikke bare Rønne. Heller ikke de dominerende enfamilieshuse, der straks fortæller om et karaktertræk, individualismen. Her er lys, luft og farver – og her er respekt for de gamle bydele med kirken på den fremtrædende plads, højt mellem husene, men ikke mere i centrum, for Rønne har bredt sig godt ud over øen. Et hus for næsten hver familie betyder, at gaderne bliver lange. Selv de svenske træhuse, der byggedes efter bombardementet i 1945, skiller sig forbavsende lidt ud; også de har hver især i farver og omgivelser et individuelt præg.

Sildefiskeriet og sildemarkedet med høstsild gjorde i løbet af 1300-årene Rønne til en by af betydning. Det satte sit spor i *kirken*. Der var omkring 1275 bygget et kapel på Rønne Havnebakke. Sådant som der andre steder ved Bornholms kyster blev bygget kapeller for søens folk. Omkring 1350 blev dette kapel udvidet mod vest, så det blev dobbelt så langt. Godt et hundrede år senere byggedes til i øst, så kirken fik et femsidede kor. Midt i det næste århundrede byggedes tårn. Men dermed var man ikke færdig. For at skaffe mere plads blev i 1797 våbenhuset revet ned, og der byggedes en ny, stor korsarm mod nord, og den blev gjort til hovedskib, idet alteret flyttedes fra koret til kirkens sydvæg. Det middelalderlige alter blev senere kasseret, og der indrettedes kombineret alter og prædikestol. Med det meget træværk og snævre indgange kunne en brand blive katastrofal, og det var en af grundene til, at man 1915 rev tårnet og hele sydsiden af kor og skib ned og byggede en delvis ny korsformet Skt. Nicolai Kirke, der blev indviet 28. maj 1918. Fire granitsøjler i hver side af skibet bærer dets hvælvinger. Der er 900 siddepladser, og alteret er igen i koret.

Kirkens ældste inventar er en smuk døbefont, importeret fra Gotland. Kunstneren Kræsten Iversen har udsmykket kirken med glaseruder.

Byen Rønne, som vi nu skal se lidt nærmere på, er ikke særligt rig på særprægede gamle huse. Men få danske købstæder har som Rønne bevaret bykernens oprindelige miljø og helhedens præg. Interessen i byen og dens styre for at bevare de bygningskulturelle værdier har været så stor, at der i 1967 af Det særlige Bygningssyns Sekretariat efter anmodning blev udarbejdet en bevaringsplan for 146 huse, samtidig med at der for 551 huse i området blev foreslået tinglyst en særlig deklaration, der sikrer mod ikke forud godkendte forandringer. Det gælder bl. a. ændringer i facader, anlæg af parkeringspladser, benzintanke, større butiksenheder og industrivirksomheder.

Halvdelen af de udvalgte 146 huse er med et par enkelte undtagelser fra tiden 1750–1800, resten fra det næste halve århundrede. Bindingsværkshusene var indtil 1845 så godt som enerådende.

Rønne. Geodætisk Institut.

Karakteristisk for Rønne er bebyggelsen af grundene med husfacader i gadelinien og med gavl mod gavl. Og som det har været tradition med husene, har hver familie også sin egen

Bornholms væbning på torvet i Ronne 1912. Dansk Folkemuseum.

have. Selv om mange af de store træer er forsvundet i bybilledet, har det stadig skær af det grønne. Gadernes smukke brolægning er i vidt omfang bevaret og stammer fra sidste halvdel af 1800-årene.

Den gamle skik at kalke husene hvert år ved pinsetid holdes af mange i hævd – og med god sans for farverne.

Fra kirken, der med Havnebakken er forbundet med havnepladsen, kan vi på en lille bytur gå over Kirkepladsen og ad Østergade til hjørnet af Teaterstræde. Her ligger *Rønne Teater*, en herlig gammel gulkalket bindingsværksbygning med særligt ry. Takket være Rønnes skippere og købmænd fik byen allerede 1824 dette teater. Det er et af landets ældste og har et af de smukkeste teaterrum, i tidens løb udvidet, efter at mere

Laksekuttere i Rønne Havn. von Haven fot. Danmarks Turistråd.

professionelt teater havde afløst dilettantkomedierne, mens skibene lå i vinterhi i havnen. Det var en gammel gård, der blev ombygget til teater, og teaterselskabet holdt god justits. Kun personer, der ikke ved deres opførelse måtte have gjort sig „uværdige til at bivåne selskabets opførelser“, kunne blive aktionærer. I 1850 blev teatret ombygget. Det er en seværdighed inden for dansk købstads- og kulturhistorie.

Østergade skærer Søndergade, hvor vi til højre har *Hovedvagten*, opført 1745 af munkesten fra Hammershus, og til venstre kommer vi til Lille Torv, der ved Torvegade er forbundet med Store Torv. Torvegade fortsættes i hovedgaden Snellemark.

Torvene er ikke her gamle pladser for torvehandel. Et udslag af bornholmernes frihedstrang er, at de i modsætning til borgere i købstæder med torveprivilegier har kunnet handle frit, hvor de ville. Store Torv var grønning og eksercerplads for borgervæbningen, før det blev torv i moderne forstand.

Snellemark skærer Storegade. Her lå – og ligger tildels endnu – de store skipper- og købmandsgårde. Fra Storegade følges forbi Rådhuset fra 1834 Skt. Mortensgade, til man på venstre hånd har *Bornholms Museum*. Det blev stiftet 1893 og har siden 1923 haft til huse her. Det er et landsdelsmuseum og giver en udmærket introduktion til en tur rundt på øen. Det omfatter geologiske, arkæologiske, zoologiske, søfarts- og kulturhistoriske samlinger; man ser keramik, tekstiler, bornholmsk malerkunst og meget mere. Selvfølgelig ser man også bornholmerure. Rønne var hovedsædet for fremstillingen.

Efter museumsbygningen kan følges Smedegade og på den anden side af Nørregade Magstræde til Laksegade. Her ligger i nr. 7 et bindingsværkshus fra ca. 1807, fredet i klasse A. Det er *Erichsens Gård*, som hører under Bornholms Museum. Det er et karakteristisk gammelt borgerhjem, og det var barndomshjem for Holger Drachmanns første hustru, Vilhelmine Erichsen. Det rummer desuden minder om maleren Kr. Zahrtmann, som kom meget i hjemmet.

Laksegade munder ud i Storegade, og følger man den og Silkegade, kommer man i Grønnegade forbi en anden gammel bindingsværksgård, Hoffmanns Gård, nu missionshotel. Drejer man ad Snellemark igen ind i Storegade og går til højre, er man ved den prægtige *Amtmandsgård* med lange bindingsværkslænger. I Storegade ligger udfor Statsskolen ved Søborgstræde to store, flade sten i brolægningen. Her siges det, at den svenske statholder, Oberst Printzensköld, blev skudt „under flugtforsøg“ i den ulykkelige tid under svenskekrigen, da Bornholm i 1658 var besat af svenske tropper. Herfra går Toldbodgade ud til Havnebakken.

Hovedvagten i Rønne med gården Søndergade 11. Nationalmuseet.

FRA RØNNE TIL SANDVIG

Fra Rønne kører vi nordpå mod Hasle. Foreløbig er der ingen af de klipper, man venter at se, men der er meget andet. Landevejen følger Nordskoven, også kaldet Blykobbe Plantage. Det er Rønnes grønne område i nord med cykle- og gå-stier og med badestrand. Der går en kørevej ind til Skovly ved et vandløb. Vi følger lidt senere sidevejen Strandvejen og tager fra den en afstikker til venstre til Sorthat, tidligere kul- og teglværk. Denne vej slutter ved et åbent græsområde inden for god badestrand. Et lille næs giver plads til fiskerbåde og giver også en fin udsigt til kystlinien mod Rønne.

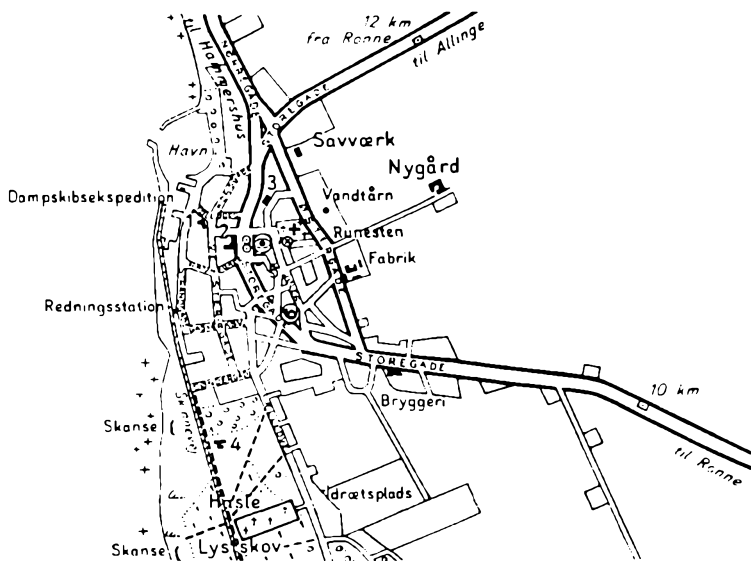
Fra Sorthat kører vi tilbage til Strandvejen, en god kørevej gennem plantagen til Hasle.

Nordskoven er en sandflugtsskov. Den er statsskov, og alle mulige nordiske træer vil man finde repræsenteret, ligesom der er mange botanisk interessante vildtvoksende nordiske planter. Fra først af plantedes mellem skovtræerne også kirsebærtræer, og enhver måtte spise så mange bær, man ville, på betingelse af, at stenene blev i skoven. Før tilplantningen begyndte i 1819, var det en øde kyststrækning, hvor bønderne havde kreaturer gående – og absolut ikke var interesserede i at få skov.

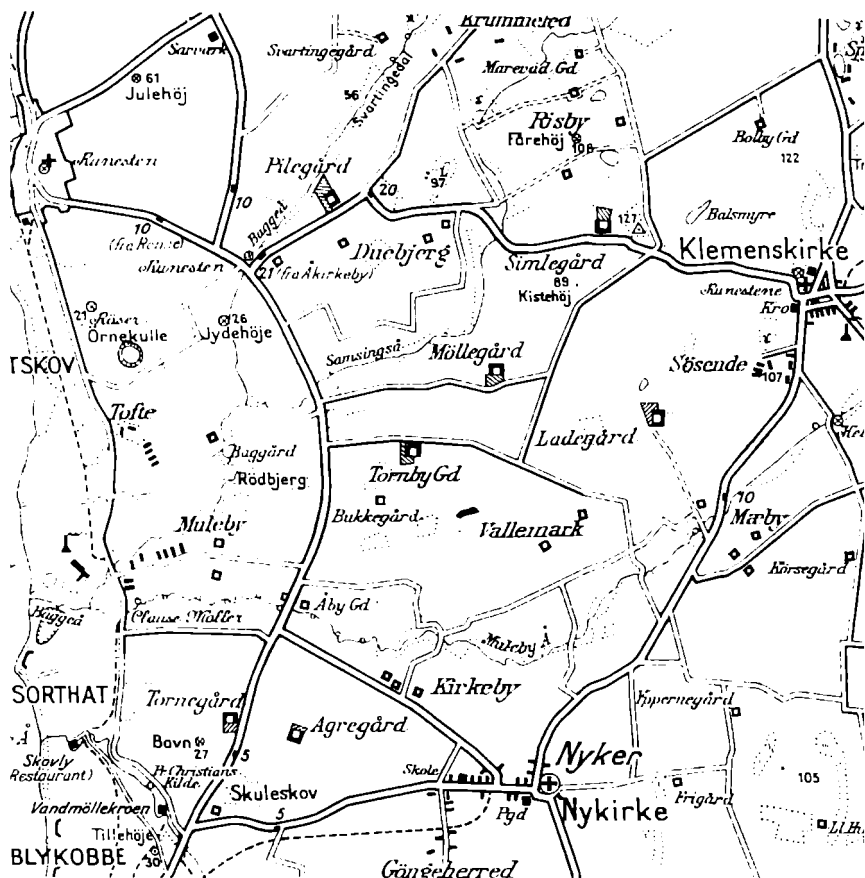
Når vi har passeret Muleby Å og lidt bebyggelse, kommer vi efter godt en km til et militært depot med hegn omkring. Hvor hegnet slutter, står der ved højre vejside en sten, der viser vej til Rubinsøen. Her foregik under sidste verdenskrig kulindvinding i den store stil, men kun rent midlertidigt. Tilbage er den kunstige sø, hvis vand har en farve, der har begrundet navnet. Også andre steder i skoven er der spor af tidligere kulskakter. En sø i en tidligere lergrav, Smaragdsøen, er tørlagt.

Hasle

Strandvejen passerer i skoven Hasle Klinker- og Charmottestensfabrik, Bornholms største industrivirksomhed, og gennem Hasle Lystskov kommer vi ind i Hasle, der ligger på den gamle kystklint. Navnet menes at stamme fra hassel-bevoksninger. Silderøgerierne ligger mod kysten og havnen. Vi skal op igennem byen til det højtliggende torv med mindsten for den

Hasle. Geodætisk Institut.

navnkundige købmand Jens Kofoed og ni andre Hasle-borgere fra Bornholms befrielseskamp mod svenskerne. Der kan pareres foran Rådhuset, så man kan kigge lidt på den gamle by med mange kønne huse. Vestergade 33 er en rest af den gamle borgmestergård fra 1658 med udskårne stolper. Ved ringen i muren bandt den svenske landshøvding sin hest, når han skulle forhandle med borgmesteren. Den hvidkalkede *kampstenskirke* virker både beskeden og pyntelig med sin tagrytter af bindingsværk, og den sengotiske, lübske altertavle har smukke billed-

skærerarbejder. På kirkegården står udfor våbenhuset en anseelig runesten, Marevadstenen, rejst af Ølak til minde om sin fader Sasser, en velbyrdig bonde. På en tavle læser man oversættelsen af runeindskriften. På den modsatte side af kirkegården er et pompøst gravminde med buste, rejst over Hasles berømte søn, sangeren Vilhelm Herold, der døde 1937. Han havde sit barndomshjem på hjørnet af Storegade og Sandløkkegade, hvor nu Teknisk Skole ligger. Smukke gamle bindingsværkshuse er der mange af, bl. a. i Julegade ved kirken.

Klemenskirke og Rutskirke

Hvis man ikke er altfor utålmodig efter at se klippekyst, køres fra Hasle ind gennem lidt af Nordbornholm. Vi følger fra Hasle landevejen mod Rønne, men drejer til venstre ved den imponerende runesten, *Brogårdstenen* ved vandløbet Baggeå. Vejen fører til Klemensker, det eneste bornholmske sogn, der ikke grænser til havet. Vi kommer forbi store gårde og har et stykke vej på venstre hånd Svartingedalen, en af de mange bornholmske sprækkedale. En stor bakke fører op til *Klemenskirke*, der ligger som et fæstningsværk, selv om det er en ret ny kirke. Man har her på øen været raske til at ofre gamle kirker for nye. Denne er fra 1882 og af mørk, kløvet stenbrudsgranit og kan rumme 1000 mennesker. Brudstykker af 6 forskellige runesten er anbragt i og ved kirken.

Fra Klemensker drejes til venstre mod Allinge, derefter mod Hasle. Det er fra vejen et storslået syn at se *Rutskirke* forude i landskabet. Den ligger 130 m over havet og selv nede fra vejen forbi kirken må man kigge opad – og ser på skrænten et stort stengærde. Ved klokketårnet er rester af en vold, så kirkegårdsdigets oprindelige formål har været forsvar. I kirkenes byggemateriale er – som eneste sted på Bornholm – anvendt bl. a. frådsten. Inde i kirken er rester af kalkmalerier. Fra kirkepladsen er en pragtfuld udsigt.

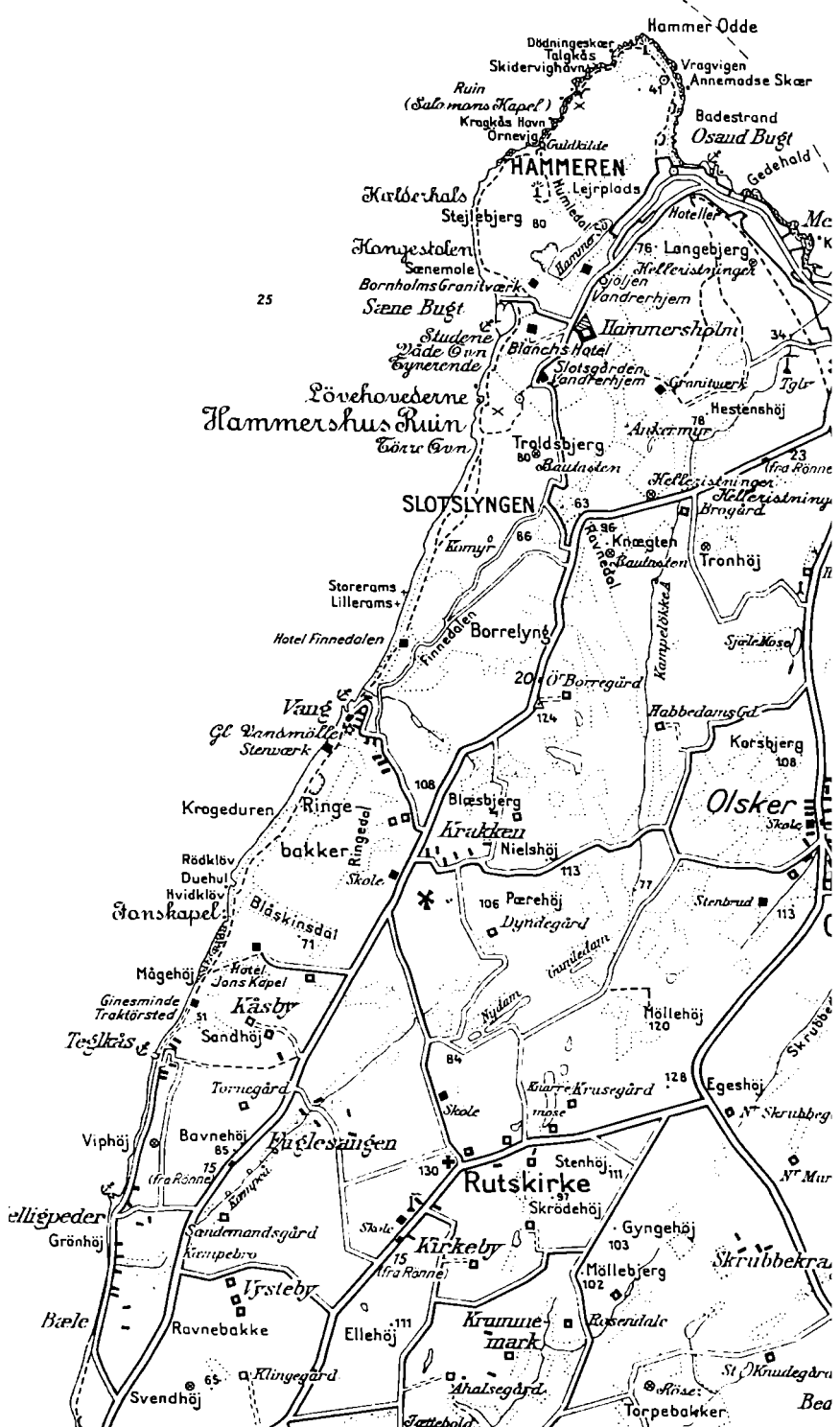
Fra Helligpeder til Hammershus

Efter Rutskirke passerer resterne af en vindmølle, der er styrtet i grus, og ved vejskilt Bælå kører vi til højre gennem

åbent land nedad mod kysten. Målet er fiskerlejet *Helligpeder*, og det sidste stykke vej går i bratte slyng, men ender fredeligt på en kystvej. Den er helt anderledes end nogen anden kystvej på Bornholm. Beboerne er enten forberedt på et gisp af overraskelse fra besøgende, der finder vej hertil, eller på at skulle svare på et mange gange stillet spørgsmål. På en sten står skrevet: „Ja, det er Hellig Peder“!

Man kører forbi nogle få huse videre ad kystvejen. Den går helt ude ved det ret lave vand med mange stenblokke ragende op og med en lav græskant indenfor. I pålandsstorm skal man ikke søge ind her med en båd og nok heller ikke køre turen. På landsiden af den smalle vej begynder man at ane klippeøens sande natur under høje skrænter med enebærbuske og frodig bevoksning. Huse er her ikke meget plads til, men et røgeri er her da også. Lidt tættere er bebyggelsen, når vi er i *Teglås* med en lille molebeskyttet havn med livlig aktivitet. Så tager skrænterne fastere form som klippesider, men den blide kystside er stadig lige overraskende.

Lige før Gines Lyst står der Blind vej. Det står netop, hvor vi for første gang på turen ser den rigtige bornholmske klippekyst forude. Vi må lade bilen blive på parkeringspladsen eller vende omkring på den dertil indrettede vendeplads. Ingen fortryder at skulle opleve den lille kystvej set også i modsat retning, og når vi er oppe fra *Helligpeder* køres ad landevejen videre til vejskilt: *Jons Kapel*. Fra parkeringspladsen ved Hotel Jons Kapel viser skilte vej gennem skoven til klippekysten. En trappe med 108 trin fører ned i en kløft med helt overvældende klippeformationer, høje, stejle og vildsomme, præget af årtusinders kamp mellem havet og mere eller mindre modstandsdygtige granitklipper. Den 41 m høje lodrette klippevæg Hvidkløven, og den 22 m høje fritstående klippe, der hedder Jons Kapel, er betagende. Sagnet knytter eneboeren Jon til stedet. Som munk var han kommet hertil for at omvende den hedenske befolkning. Forneden har havet udhulet klippens blødere dele til en grotte, hvor han skal have boet, og det fortælles, at han prædikede fra en afsats oppe på klippen. Den kaldes Talerstolen.

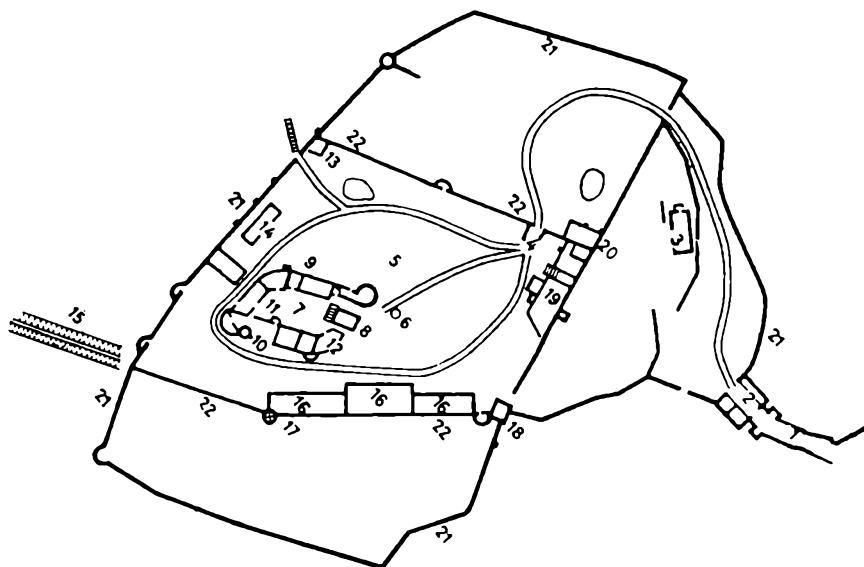
Den klippekyst, som her er begyndt så storslået, fortsætter mod nord. Størstedelen af den kan følges ad bilveje, andre steder må man gå. Herfra fører en sti over Ringebakker til Vang, men vi må tilbage til landevejen og derfra tage sidevejen til *Vang*. I store bratte sving løber vejen ned gennem byen. Når man har oplevet at tage denne eventyrlige „hovedgade“ på ski, glemmer man det ikke. Men sådan er det med Bornholm og årstiderne. Man må ikke føle sig traditionelt bundet af en afgrænset sommertid. Bornholms sensommerfarver kulminerer i september med lyngen i blomst og sidst i oktober, når de mange birketræer står med deres lyse pragt mellem klipper og nåletræer.

Vang er et fiskerleje, men større og mere nøgternt og reguleret end Teglkås. Lidt gammel romantik gemmer sig oppe i skråningerne ved Ringe Bæk syd for byen, en lille vandmølle, opført ca. 1780 og istandsat, selv om bækken er tørret ind.

I et sving nede i Vang går en lille vej ind i skoven til højre. Det er indgangen til et eventyr, men det er med al forsigtighed, der er anbragt et lille skilt, som viser vej til Finnedalen og Hammershus. Man skal på forhånd vide, at vejen ikke er strålende at køre på. Der går en stor vej længere inde i landet, og den støder i Slotslyngen til denne. Men den lille vej gennem *Finnedalen* kan bruges – og den bliver bedre længere fremme. Den bugter sig ud og ind og op og ned mellem træer af alle slags, mellem klippevægge, klippeblokke og stykker af stablede stengærder. Det er kun godt, at man skal køre langsomt, for skøn er turen gennem *Slotslyngen*. Engang var det lyng og småvækster med græssende får, som værnede om hede-landskabet. Så sent som i 1871 var der 28.000 får på Bornholm. Senere har skoven stadig erobret terræn. Slotslyngen er nu stort set skov.

Hammershus

Så meget desto mere overraskende er det øjeblik, da man er ude af skoven og ser Hammershus Ruiner ligge lidt fra vejen og ikke meget højere i terrænet. Man ser hele borgens udstrækning fra nord til syd med de mest markante ruiner harmonisk

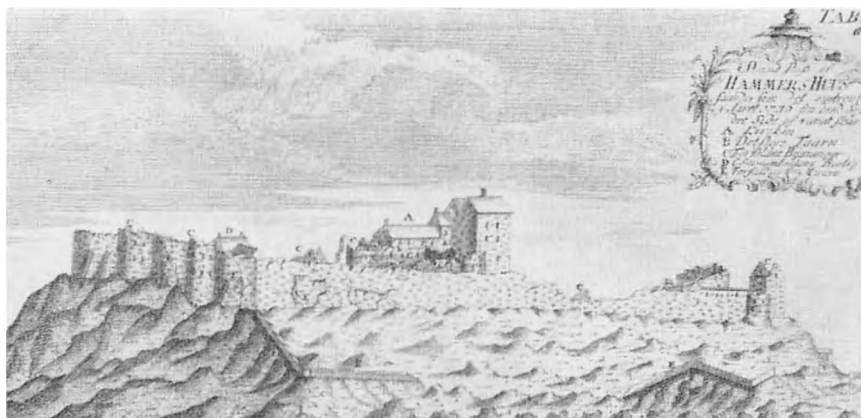

Hammershus ruiner. 1. Slotsbroen. 2. Porthuset. 3. Tinghuset. 4. Slotsporten. 5. Ydre borggård. 6. Solur. 7. Indre borggård. 8. Manteltårnet. 9. Kirkefløjen. 10. Smedie- og kasernefløjen. 11. Tårnoprang til fruerstuer. 12. Lensmandsbolig. 13. Hundetårnet. 14. Vicekommandantbolig. 15. En løbegrav - Løngangen. 16. Staldbygninger. 17. Skt. Laurentius' rist. 18. Blommetårnet. 19. Magasinbygning. 20. Smørkælder. 21. Udvendig ringmur. 22. Indre mur.

grupperede. Man ser nok andre steder fra ruinerne mere imponerende, men ikke smukkere og mere anskueligt end herfra.

Vejen fører til den store parkeringsplads, og efter at den gamle hotelbygning er fjernet, er der herfra blevet fri og storslået udsigt. Fra pladsen fører vejen over broen ind på *Hammershus*. Hammershus Slotsruin på den 74 m høje klippe, beskyttet ud mod havet af utilgængelige, lodrette klipper, mod land af dybe dalstrøg, er et af Danmarks betydeligste historiske monumenter. Næst efter Visby er Hammershus det største ruin-kompleks nord for Alperne, men det er navnlig beliggenheden, der imponerer. Ærkebiskop Jakob Erlandsen i Lund – eller

Hammershus, „som det omtrent i året 1736 fra den søndre side af var at skue“. Fra L. L. de Thurah: *Beskrivelse over Bornholm*, 1756.

måske hans bror – byggede borgen o. 1255. Der var dengang og ofte siden så megen strid mellem kirkemagt og kongemagt, at det var naturligt for en ærkebiskop at sikre sig den stærkest mulige borg. Gennem 300 år spillede Hammershus en rolle i Danmarkshistorien. I 1525 overtog kongen, Frederik 1, Bornholm, mod at ærkebiskoppen fik nogle områder i Skåne, men kongen overlod straks efter øen til lübeckerne i stedet for Gotland. De satte nu borgen i stand. Da den i 1576 igen kom på danske hænder, forfaldt den, og med svenskekrigen udspillede den sin rolle som fæstning. Den var dog fortsat sæde for danske kommandanter og var statsfængsel. Blandt fangerne i Manteltårnet var 1660–61 Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt. Slottet blev 1743 rømmet og delvis nedbrudt. I tiden derefter hentedes byggemateriale til mange formål i ruinerne, indtil de i 1822 blev fredet.

En tur på Hammershus går fra broen op til *Manteltårnet*. Dette svære, firkantede tårn, der oprindeligt bestod af tre stokværk af granitsten og senere fik tre stokværk af mursten bygget ovenpå, har dels været indgangsporten til den indre borg, dels bolig for ærkebiskoppen. Til tårnet knyttede sig den indre borg-

Løvchovederne ved Hammershus. Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

gård, hvoromkring man ser rester af slotskirken, lensmandens fløj og af rum, der i tidens løb har haft skiftende anvendelse.

Uden om den indre borg byggedes forborge, der i givet fald først måtte erobres. Stærkt fremtrædende er hjørnetårnet i øst, *Blommetårnet*, og kornmagasinets ydermur. De murede dele er fra lübeckernes genopførelse, herunder den 470 m lange ydermur. Det samlede borgareal måler inden for ringmuren 235 m fra syd til nord og 135 m fra vest til øst. Manteltårnet er omtrent 17 m højt.

I tiden 1885–1928 er Hammershus blevet restaureret.

Slotsbanken på 18 ha og Slotslyngens 148 ha er fredet og statsejet. Herudover har staten i 1968 erhvervet ejendommen

Luftfoto af den nordligste del af Bornholm. Geodætisk Institut fot.

Hammersholm, der indtil 1660'erne var slottets ladegård, og fredet den med 125 ha ager, skov og overdrev. Efter at Kulturministeriet gennem et særligt Hammershus-udvalg har fået slotsruinerne frilagt, arbejdes der bl. a. på at skabe bedst mulige forhold for besøgende ved anlæggelse af stier på de fredede områder, cafeteria m. v. På Hammersholm vil der blive indret-

tet plads til et større fårehold til afgræsning af de grønne områder.

Før man forlader slotsbanken, må man kigge ned på *Løvehovederne*, en fantastisk skulptur, som havet har formet af klippeperne udfor Hammershus.

Hammeren

Fra Hammershus køres ad landevejen mod Sandvig, men ved vejskilt til venstre mod Hammerhavnen, der har et stort udskibningslager fra Hammerens stenbrud; herfra er der båd fart til den af havet udhulede *Våde Ovn*, 38 m lang, 12 m høj og med 4 m vanddybde, og sydpå forbi *Løvehovederne* til *Tørre Ovn*. Og man har fra havnens parkeringsplads et interessant kig langs Hammershus-kysten.

Fra havnen køres ad en lille vej forbi gitterlågen til granitbruddet. Denne brydning af granit i de prægtige klippepartier vendt mod Hammershus og Hammer Sø virker særlig grelt i disse omgivelser og har gennem årene mødt megen kritik, men den går langt tilbage i tiden. Allinge-Sandvig kommune havde fået *Hammeren*, 190 ha, af staten, men solgte den straks efter til den tyske baron von Ohlendorff, som 1870 begyndte stenbrydning i større stil i Hammerværket. Produktionen gik navnlig til anlægsarbejder ved Østersøhavnene. 1891 blev værket købt af et aktieselskab. Harmen over de store naturødelæggelser var imidlertid så stor, at staten i 1914 købte *Hammeren* og *Hammerhavnen* tilbage. Stenbrydningen blev dog standset i kort tid, så forsattes den under et dansk firma med koncession, og den samlede stenindustri på øen producerer bl. a. 250.000 kantsten årligt. På *Hammeren* har brydningen i de senere år kun måttet ske i dybden og der forhandles om helt at få standset brydningen her, hvor egnen nu er ved at få karakter af en stor naturpark.

Vejen fører os langs bredden af den smukke *Hammer Sø* – med ryggen til stenbruddet. Den er 600 m lang og 13 m dyb og er Bornholms eneste virkelige sø. Det er en ganske vidunderlig bjergsø med enkelte træer langs bredden og det store klippemassiv på den anden side af søen. Man føler sig som ved Vier-

waldstädtersøen eller ved Sognefjord. Og når vi ved enden af søen er drejet brat til venstre mod *Hammerens Fyr*, skal vi op ad Danmarks mest udprægede bjergvej. Den bugter sig mellem klipper og trævækster stejlt opad i småsving, til vi er ved fyret på toppen af Ørnebjerg. Det er 76 m over havet, naboen Stejlebjerg ved stenbruddet er 84 m o. h. Fyret her, opført 1871 af granit, er 21 m.

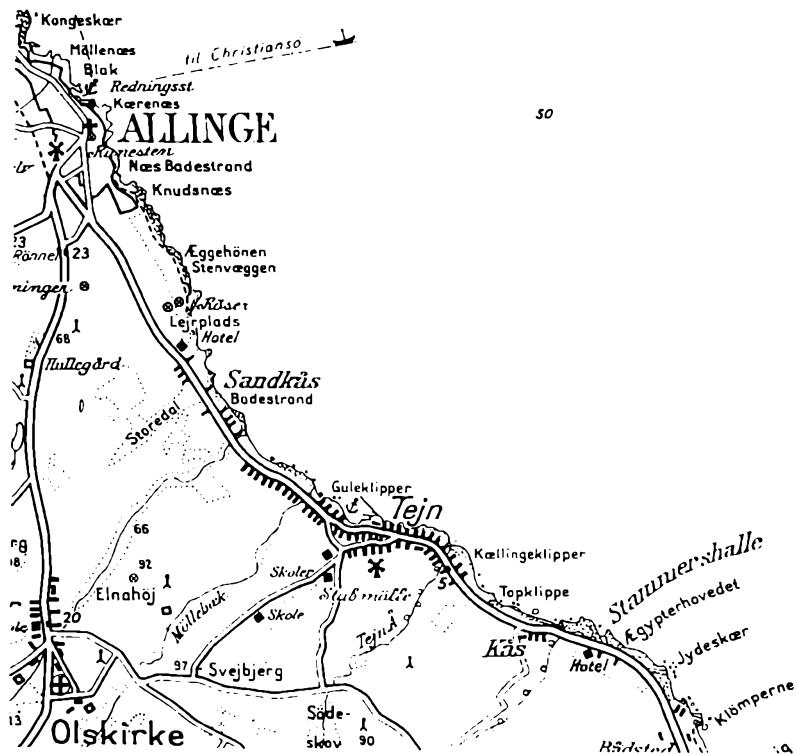
Fra parkeringspladsen ved fyret er der ikke så meget at se, men det er et udmærket udgangspunkt for en spadseretur Hammeren rundt. En *redningssti* går langs kysten. Følger vi stien til højre, passeres udfor Sandvig nogle fredede skanser, i sin tid anlagt for at beskytte byen, og en mindsten for bornholmere, der mistede livet ved skoleskibet Københavns forlis. På det yderste næs, Hammer Odde, blev 1890 bygget et 12 m højt fyr.

Når vi runder kysten og følger stien langs vestkysten, kommer vi til en skanse og til ruinerne af *Salomons Kapel*, bygget i begyndelsen af 1300-årene til gudstjeneste for danske og fremmede fiskere, mens bådene lå i Kragkås Havn. Ved kapellet var en af Bornholms helsebringende kilder, Salomons kilde. Lidt sydligere er en kilde, som takket være svovlkis har det forjættende navn Guldkilden.

FRA SANDVIG TIL SVANEKE

Fra parkeringspladsen ved fyret køres ned til *Sandvig*. Følger man Storegade, passerer man, lige før den går over i Vestergade, det sted, hvor zar Peter den Store af Rusland i 1716 havde lejr for syge i flåden. Selv overnattede han hos byskriveren i Allinge. Til Sandvig kom allerede ved århundredskiftet en strøm af turister, og den har længe været en udpræget turistby med sit store aktiv i den helt overvældende badestrand mellem byen og Hammeren. Ved havnen skal man se gamle skansevolde og den Rådstue, hvor Hammershus birketing holdt til – og senere den kommunale brandsprøjte. Bag de mange hoteller ved kysten udvides byen stærkt.

Undervejs til den nære naboby Allinge skal man en lille afstikker op ad *Madsebakke* og se de højst interessante hellerist-

ninger fra bronzealderen på en liggende klippeflade. Man ser billeder af skibe og hjulkors og skålformede fordybninger, der kan stamme fra soldyrkelse og frugtbarhedskult.

Allinge var en by af stor betydning i sildemarkedernes tid. Byen har ikke sandstrand; havnen er sprængt ind i klipperne og har en vanddybde på ca. 5 m – og passager- og bilfærge til Sverige. Man kan glæde sig over mange kønne huse. *Allinge Kirke*, der er fælles for de to byer, er fra omkring 1500 og har en hyggelig værdighed over sig. En altertavle i tårnrummet skal stamme fra Hammershus. I tårnrummet hænger også en „pesttavle“ med angivelse af pestepidemiernes ofre på Bornholm. På kirkegården står en runesten, og ved kirkepladsen ligger rådhuset.

Olskirke

Fra Allinge spreder vejene sig ned over øen. Vi skal ad den, der hedder Rønne-vejen til Olsker og har fra højlandet dejlige udsigter. *Olskirke* ligger 112 m o. h., så den ses viden om. Det er den første af Bornholms fire rundkirker, vi her møder – og den der ligger smukkeste, set over det åbne land, der falder jævnt ned mod havet i øst. Røde tage på nogle støttepiller giver kulør i billedet af kirken. Og med sin slanke, velproportionerede form og forholdsvis lille kor og apsis er der noget elegant over denne rundkirke. Det kegleformede spåntag har kirken fået med tiden. Da den sidst i 1100-årene blev bygget – rundkirkerne er ældre end Hammershus – har dens ydre helt været præget af det fæstningsagtige. I stedet for kegletaget har der været brystværn med en platform indenfor til forsvarerne.

Rundmuren er 13 m høj. Kor og apsis har ikke været i vejen for forsvarerne og de har yderligere kunnet benytte sig af et udvendigt hængegalleri. Nedefra kan man øverst i muren se de bjælkehuller, hvori dette tømmerværk har kunnet anbringes, når fjender var i sigte. Inden for kirkens syddør er firkantede huller i muren til de bomme, hvormed døren stængtes. Norddøren er tidligt blevet delvis tilmuret, ligesom et oprindeligt vindue i apsis, kun 28 cm bredt, er muret til.

Indvendig er kirken beskeden, men har plads til 200 mennesker. En midtpille bærer overbygningen. I koret har været romanske kalkmalerier, udsmykning i rundskibet fra gotisk tid er restaureret. Granit-alterbordet fik i 1950 en ny altertavle i form af et relief i brændt ler. Motivet er kvinderne ved graven, og det er udført af billedhuggeren Gunnar Hansen.

En genopført lille stentrappe i koret fører fra en dør op til rundkirkens to øverste stokværk. Det første er hvælvet som kirkerummet. En vestdør er udvendigt blevet dækket af en støttepille. Man må tænke sig, at der oprindeligt her ved hjælp af en stige kunne oplagres levnedsmidler og andet af betydning, hvorefter døren kunne stænges. Mod øst er der dør til korets tagrum. Det omtrent tre meter høje øverste stokværk er forsvarsetagen med ni store skyttegab. Gulvet har været et næsten fladt

tag, en åben stridsplatform. Man ser de spygatter, der ved et system med trærender har ledet regnvand ud over murkanten. Spåntaget er næsten 15 m højt og flere gange fornyet.

Klokketårnet i det sydlige kirkedige har været et led i forsvaret.

Olskirke var indviet til Skt. Olaf. Over våbenhusets gavl er i 1952 anbragt en egetræsfigur af helgenkongen.

Med Olskirke på venstre hånd skal vi – med fin udsigt til Christiansø – køre ad den lille sidevej ud til Rø-vejen, følge den lidt til højre og så til venstre følge vejskilt Tejn.

Fra Tejn til Helligdommen

Tejn er nok et fiskerleje, men først og fremmest er det nu en turist- og sommerhusby i rig udvikling. Den har ny og gammel havn og en af de små indbydende sandstrande, der kommer så overraskende på klippekysterne. En stubmølle holdes i stand af lokale kræfter.

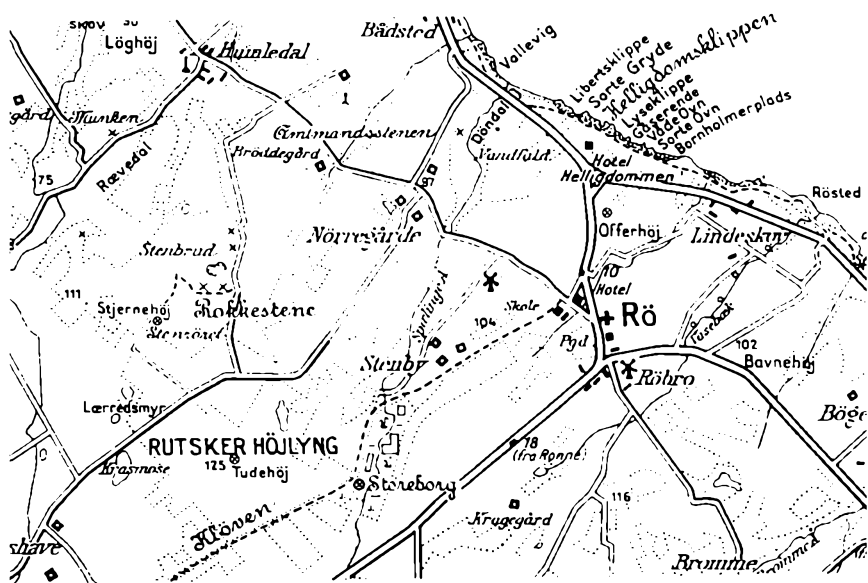
Kystvejen fra Sandvig-Allinge har før Tejn passeret Sandkås og nu følger vi denne meget skønne vej med dens skiftende glimt af blått hav, hvidt sand, røde og grå klipper, lyng og vilde brombærranker, kaprifolier og ind mod land grønne marker. Vejen er god at køre på, men man skal give sig tid, for der er hele tiden seværdigheder.

Ved *Stammershalle* må vi stoppe lidt. Umiddelbart før hotellet skal vi mellem vejen og vandet se en gruppe bautasten, sat omkring de brændte rester af en af jernalderens stormænd. En viking ved navn Stammer skal efter sagnet være kommet til stedet som røver, men være blevet så betaget af naturskønheden, at han bosatte sig dér. Tre hældende bautasten kan ses fra vejen.

Videre frem langs kysten kommer vi forbi Jydeskær til det tidligere fiskerleje Bådsted – og så skal vi ved foden af en bakke dreje ind på parkeringspladsen ved vejens højre side. Her er vi ved *Døndalen* og et kort orienterer om stedet. På visse tider af året er det vandfald, man her ser ved at følge en sti ind i skoven, Bornholms største.

Dette vandfald er af en særlig storslået virkning, fordi man

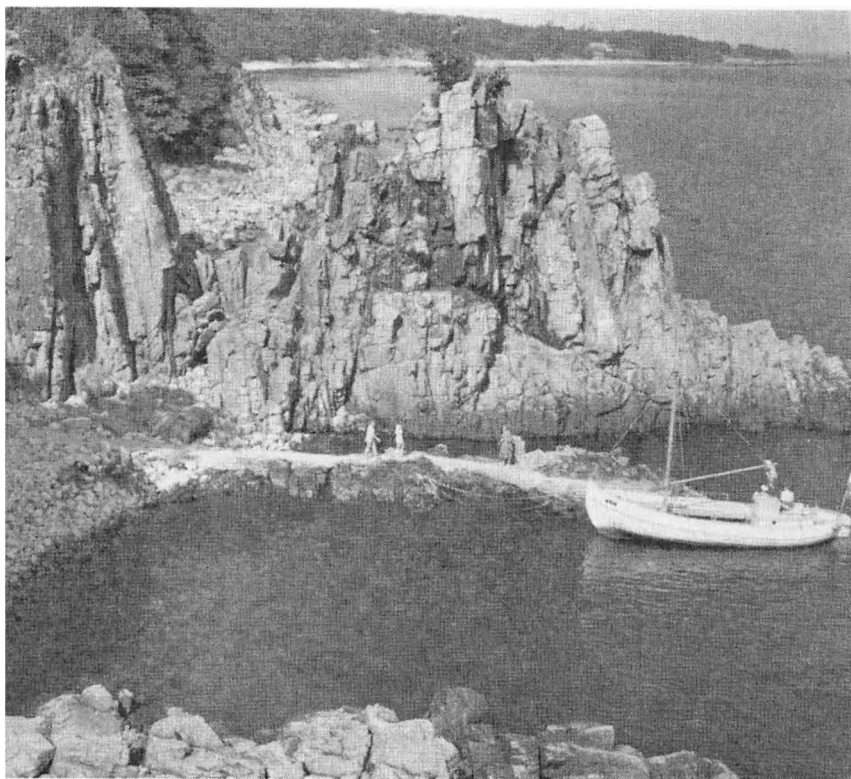
ser det både helt nede fra dalbunden og fra stier langs dets forløb, og fordi det er indrammet af skov og klippesider i sjælden smuk forening. Døndalen er en typisk bornholmsk sprækkedal, opstået i en fjern urtid, og den har sandsynligvis været skovbevokset i de sidste 12.000 år. Oldtidsfund har vist, at her meget tidligt har været menneskelig aktivitet, og i nyere tid er på privat initiativ plantet træarter fra alle verdensdele, så skoven nu rummer ca. 150 forskellige træarter. Åens fald i Døndalen er på ca. 80 m på de 1500 m, der er fra Olsker-Rø landevej til havet, og klippesiderne rejser sig 40–50 m fra dalbunden. Der er i området ca. 5 km veje og spor, man frit kan færdes på, efter at Danmarks Naturfredningsforenings Naturfond i 1970 har erhvervet Døndalen og fredet den som offentlig tilgængeligt område.

Nu glæder man sig til at se de berømte Helligdomsklipper, men vi skal først en lille rundtur og komme til klipperne oppe fra øens højderyg. Ved vejskilt Rø drejer vi til højre, hvor landevejen deler sig. Kirken i den pæne lille by Rø er blandt de fornyede, opført 1888 i stil med den tidligere romanske kirke,

hvis ene granitportal er indbygget i det nye tårns kløvede granit. En del inventar er fra den gamle kirke, bl. a. en af de såkaldte „katekismusaltertavler“ fra 1610 og en renæssanceprædikestol.

Fra Rø følges vejen til Olsker og Allinge, ved et par gårde, Nørgårde, sidevejen til venstre til *Rutsker Højlyng*. Den fører os gennem lidt af den rigtige højlyng uden skov – bl. a. fordi store klippeflader rager op over den sparsomme bevoksning. Får og geder bidrager til at bevare landskabets særegne karakter. Der er dog også skov på Rutsker Højlyng, og har man tid

Fra Helligdomsklipperne i Rø sogn. Inga Aistrup fot.
Danmarks Turistråd.

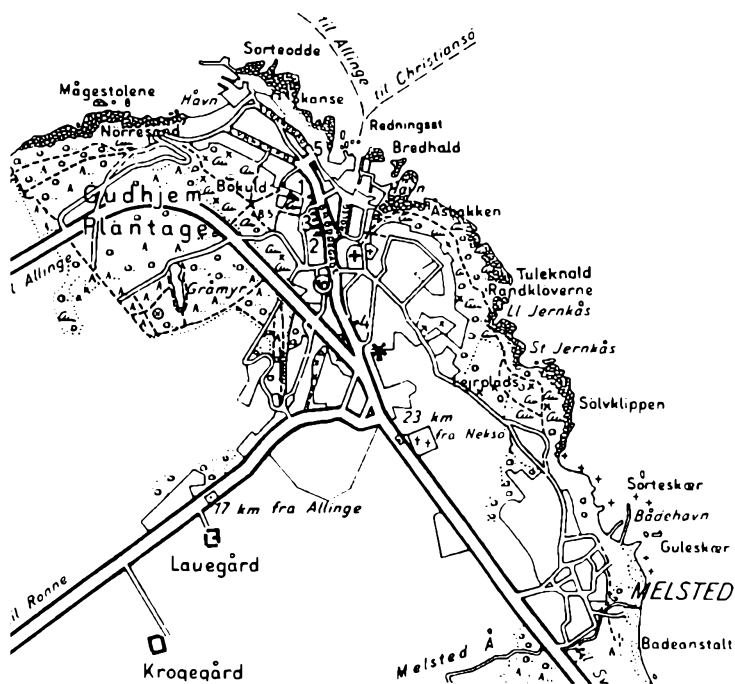

og lyst til at gå bort fra vejene, vil man finde dejlig natur bl. a. mod syd i sprækkedalen *Kløven*. Vi kan køre ad sidevejen til højre ved vejskilt *Rokkestenen* og kommer ind i den dejligste vildsomme urskov med alle mulige planter og farver på den magre jordbund og sparsom vækst i træerne. En pil på en sten viser vej til *Rokkestenen* – og selv om det ikke skulle lykkes at få stenen til at lystre, fortryder man ikke den lille spadseretur.

Vi kører tilbage til vejen *Rø-Olsker*, men kun lidt til venstre, så mod kysten ad en lille vej uden nogen betegnelse. Denne nedtur fra højlandet med *Døndalen* til højre for vejen og kystens herligheder og havet lige for, er en værdig introduktion til *Helligdomsklippernes* detaljer, og den skulle være hele den lille rundtur værd – og gentagelse af turen forbi *Døndalen* for at komme til sidevejen til venstre til *Helligdomsklipperne*.

Helligdomsklipperne

Der er parkering ved bornholmernes gamle festplads i skovkanten ovenfor klipperne. Dem må man se til fods – og det kan være anstrengende nok, om man vil have det hele med. Disse forrevne og forvitrede klipper med dybe kløfter mellem lodrette klippesøjler er et af Bornholms mest betagende kystpartier. Populariteten giver sig også udslag i mange navne på de enkelte klippeformationer. Man ser dem ved at følge frem og tilbage stien langs klipperne, der nordfra har navne som *Elefanthovedet*, *Lyseklippen*, der er en 6 m høj lodret klippesøjle, *Gåserenden*, der er en 24 m dyb klippespalte, *Lyserenden*, *Den våde Ovn*, der når 50 m ind under massivet, men med stadig mindre plads, og *Den sorte Gryde*. Vegetationens frodighed, belysningerne, udsigten ned til bådfart 37 m under den største klippehøjde og færdselen ad trapper ned i dybet giver ikke alene stedet en særegen skønhed, men også et skær af den mystik, som fra gammel tid har været knyttet til den *Helligkilde*, som nu er en klippeskål, der alene får vand i sprøjt fra havet. Men forstår, at *Helligdomsklipperne* er bevaret som et valfartssted for øens egne beboere, og at her ofte er trængsel af turister. At en gås engang fra den 24 m dybe *Gåserende* skal

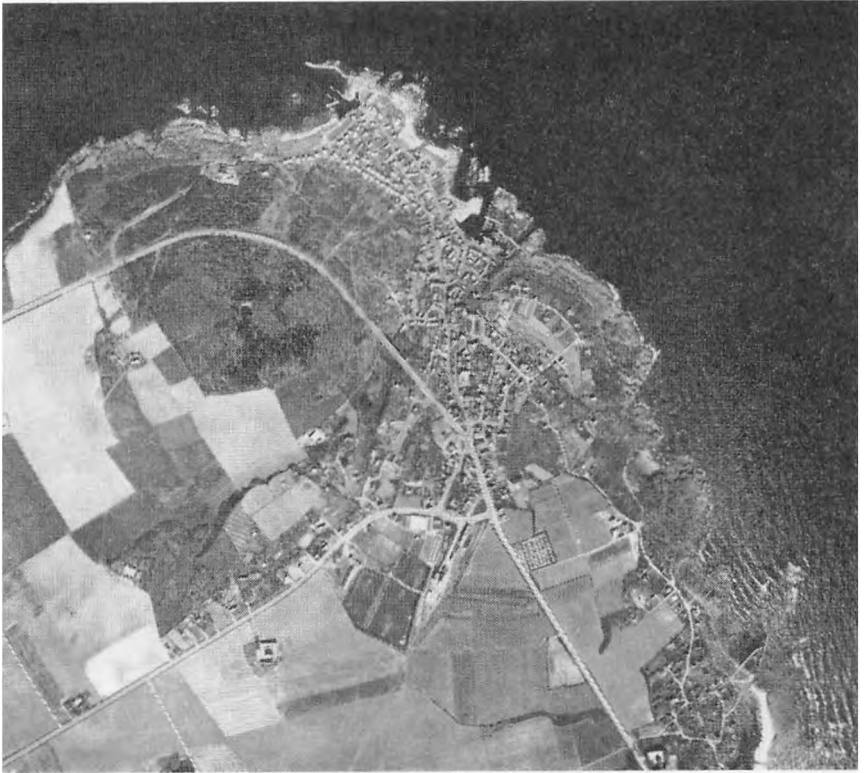
Gudhjem. Geodætisk Institut.

have fundet vej under øen til Den våde Ovn ved Hammershus, behøver man ikke at tro på, men man kan overbevise sig om, at en sejltur langs klipperne og et besøg i en af de dybe „ovne“ under klipperne, er oplevelser, man husker.

Efter Helligdomsklipperne er der endnu nogle sprækkedale og broer at passere langs Salne Bugt. Stop ved rasteplasserne og gå ud til spadserestien, for efterhånden lukkes udsigten fra kørevejen af træer. Landevejen svinger så mod Gudhjem – og det går opad.

Gudhjem og Øster Larskirke

Man kan sno sig ind i Gudhjem fra en sidevej noget før byen, vejskilt Gudhjem. Det er den meget smukke Serpentinevej, der

Luftfoto af Gudhjem. Geodætisk Institut fot.

fører ind i byen fra siden og nedefra. Man kan også fortsætte ad landevejen over den 47 m høje klippeknode Bokul og nyde udsigten over Gudhjems røde tage ovenfra. Efterhånden er udsigten dog ved at lukkes. Ad denne vej kommer man ind i den stejle hovedgade, der ender ved havnen.

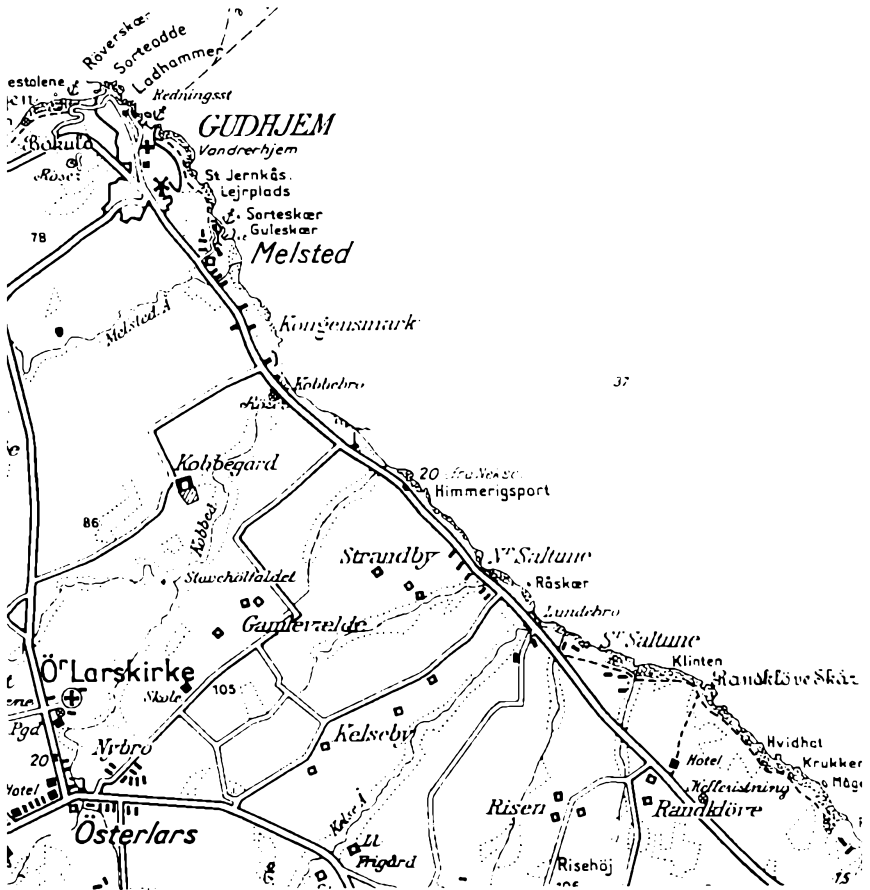
Hernede ved havnen driver man omkring, finder sydlandske træer og buske, beundrer bindingsværkshusene og byens farver – og søger til røgerierne eller går tur, hvor gaderne udmunder i klippelandskaber. Gudhjem har købstadpræg uden at være

Vejen gennem Styrterne ved Gudhjem 1906. Det kgl. Bibliotek.

købstad. Her har ligget by allerede i jernalderen. Den er stadig en af øens største fiskerlejer, og Gudhjem har stor trafik på Christiansø. Ved siden af fiskeriet er turismen Gudhjems levebrød. Der er ikke noget bestemt, man stiler efter at se i Gudhjem. Det er den charmerende helhed i terrasser på klipperne ud mod havet, der er den store seværdighed. Man kigger på Maans Pærs Hus og andre kønne bindingsværkshuse – og man stiller sig op ved et røgeri og venter på det øjeblik, da nyrøgede sild er til at få ligesom pølser ved en pølsevogn.

De bornholmske *røgerier* med den traditionelle formgivning – som en omvendt tragt med firkantet åbning – er så karakteristiske for øen som klipperne og rundkirkerne. Man kan lide både silden og den særlige røg og duft omkring røgeriet. Be-

gyndelsen var primitiv, små granitbyggede røgeri-ovne ved gårdene. Men efter 1886 bredte silderøgningen sig fra Gudhjem til andre bornholmske fiskerlejer, og uden hensyn til, om man hjemme overhovedet ville finde på at spise røgede sild, er de her en lækkerbidsken. Og silderøgeriet et speciale. Når silden kommer i land, bliver den rensat, og to og to med hovederne hægtet sammen hænges sildene på stribe over ilden. Det skal være en bestemt ild og røg, helst den, som elletræ giver, og

Øster Larskirke. Carrebye fot. Danmarks Turistråd.

træet skal brændes langsomt og under omhyggelig pasning og vanding. Sildene skal gennemtrænges af røg uden at blive tørre. Når de serveres varme lige fra røgeriet, skal det være så fedtet driver af dem. Efterhånden er dog laksefiskeriet kommet til at spille en stadig større rolle.

Fra Gudhjem gør vi en lille afstikker ind i landet ad Rønnevejen til Øster Larskirke. Her er vi på landet mellem anselige bondegårde og med en hvid silo i Øster Larsker til at dominere landskabet. Før byen skal vi ind til Øster Larskirke. Bornholms største rundkirke. Skt. Laurentius, som den har navn efter, var værnehelgen for Lund Domkirke, hvorunder de bornholmske kirker hørte i middelalderen. Kirkens alder er mindst 800 år, og det indtryk, den gør på besøgende, kan være meget forskelligt

Kalkmalerier i Øster Larskirke fra sidste halvdel af 1300-årene. Billederne skildrer episoder i Kristi liv. EL fot. 1960. Nationalmuseet.

og varicre efter vejret. Nogle vil nok fornemme den som noget dystert og måske truende. Den ligger højt og er omgivet af en mængde kæmpestore støttepiller, som er bygget til, efter at opgaven som forsvarskirke ikke mere var aktuel. Klokketårnet har ligget i kirkegårdsdiget som en del af forsvarsværkerne, men kirkegården er senere udvidet.

Det cirkelrunde skib er ligesom det ovale kor af kampesten, apsis af tilhugne kampesten, smykket med dobbelte rundbuer. Koret har været led i forsvarsværkerne og har været overbygget med fladt tag og muret brystværn. Våbenhuset er bygget uden om sydportalen, men nordportalen står frit. Den er formentlig fra den skånske Carl Stenmesters værksted.

Rundkirkens indre tværmål er 13 m og rotunden i midten er hul og så stor, at der har kunnet indrettes det nydeligste dåbskapel i den. En bred frise af interessante kalkmalerier fra

slutningen af 1300-årene løber rundt om rotunden. Her ses otte scener af Kristi liv og et dommedagsbillede, til højre for Kristus de frelste, til venstre de fortabte på vej mod Helvede, hvor de modtages af en grinende trolde-djævel.

En stentrappe inde i den meget svære mur fører fra koret op til andet stokværk, som var tilflugtsrum. En kampestenshvælvning går i ring omkring midtpillen. Der er døråbning til pillens hulrum og dør til korets tidligere fæstningsværker. I muren bugter stentrappen sig videre til øverste etage, der ligesom i Olskirke alene har været beregnet på forsvar. En vægtergang følger ydermuren, der har haft et meterhøjt brystværn. Vægtergangen har været under åben himmel. Også i denne rundkirke har man kunnet anbringe et udvendigt galleri, og en nu tilmuret dør har ført til korets befæstning.

Øster Larskirke er den mest udprægede forsvarskirke blandt Bornholms kirker fra dengang, Østersøens pirater var en stadig trusel. På kirkegården er et par runesten, men under restaurering i 1955 fandt man også en runesten som overligger over kirkens norddør. Alle tre runesten er mindsten over afdøde slægtninge.

Fra Øster Larskirke kører vi tilbage over Kobbekå og derefter ad sidevejen til højre. Efter 7-800 m kan man gå ad en sti til *Stavehølfaldet*, og er der vand nok i åen, vil man se et smukt vandfald mellem bratte klippevægge, og iøvrigt er her smukt og frodigt.

Randkløveskår og Louisenlund

Når vi igen er på kystvejen, har vi en strækning helt ude ved vandet, indtil den før *Randkløveskår* går lidt bort fra kysten. Men *Randkløveskår* må man se. Og den bedste oplevelse får man ved til fods at følge den gamle kyststi langs skærgårdskysten. Disse redningsstier langs kysterne blev anlagt engang i forrige århundrede. Der kunne i tilfælde af stranding ikke bruges redningsbåde, de ville straks blive slået i stykker mod klipperne. Den eneste mulighed var en redningsstol, udskudt af en raket. Materiellet blev transporteret ad redningsstierne, og i hårdt vejr gik her vagt. Der går redningssti rundt om Hammeren,

fra Allinge til Sandkås, forbi Helligdomsklipperne, langs Salne Bugt og fra Saltune til Bølshavn forbi Randkløveskår. Ikke mindst denne sidste strækning på ca. 5 km er med urgamle kratagtige bevoksninger og klippesprækker noget af det, man må opleve, selv om det kan kræve lidt akrobatik at få det hele med. Men man kan også fra landevejen nøjes med at gå til Randkløveskår.

I den hyggelige og kønne lille bebyggelse Bølshavn går en vej – 2 km lang – ind til *Louisenlund* med Bornholms største

samling bautasten. Man skal ud på Rønne-vejen og lidt til venstre og følge vejskilt på højre hånd. Frederik 7. købte stedet, indhegnede og beplantede det og gav det navn efter sin gemalinde, grevinde Louise Danner. I skoven, der hører under Jægerspris Stiftelse, er der ialt 51 bautasten.

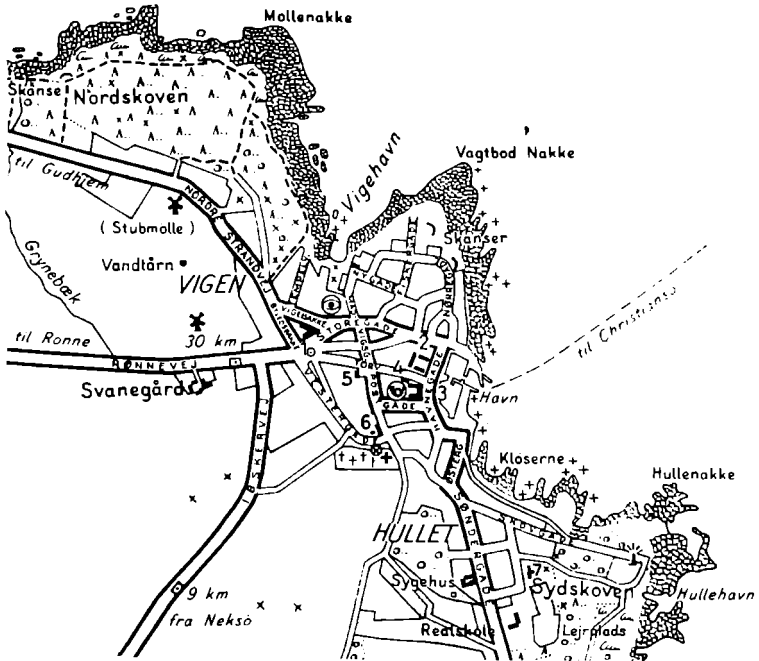
I forbindelse med besøget i Louisenlund er det nemt at gøre en lille afstikker vestpå til den ejendommelige kirkeruin ved *Øster Mariekirke*. Den gamle kirke skulle sløjfes i 1890, men under nedrivningen opdagedes hidtil ukendte arkitektoniske træk ved en brandsikker hvælving over koret, og ruinen blev fredet. Der står fire runesten i ruinen.

Ad landevejen fortsættes østpå, til en sidevej går til Bøls-havn. Herfra fortsætter man mod Listed. Ved kysten i nærheden af vejen er der en bautasten, der hedder *Hellig Kvinde*. Tæt ved er der to sten-mindesmærker på en lav stenhøj og ved siden af en gruppe mindre sten i en skibssætning. De er i folkemunde kaldt *Hellig Kvindes børn*, og i gammel tid har man vist gruppen stor ærbødighed.

Det er en smuk tur til fiskerlejet Listed. Derefter dukker *Svanekes* vartegn frem, den fredede stubmølle og nær den et originalt trekantet vandtårn. På møllen er indridset flere årstal, det ældste er 1634. Mellem Nordskoven og byen skærer kysten sig ind til *Svanekes* tidligere havn, *Vigehavn* i *Nørvig*.

Svaneke

Svaneke er Danmarks mindste og Danmarks østligste købstad. Byen ligger på en klippeskråning – og takket være en bevidst omsorg fra beboernes side er det en meget smuk by. Husene præges af meget høje, på grund af terrænet meget ofte skrå sokler under bindingsværksmure og har som følge deraf mange høje stentrapper. Både over bindingsværkshusene og de grundmurede huse er der et så helstøbt fællespræg, at man glæder sig over at gå omkring i gaderne og med taknemlighed tænker på den indsats, der gennem årene er øvet af *Svanekes* Venner. Trods beliggenheden ved havet er der en næsten blid idyl over *Svaneke* og i læ af klippesider, der længe holder på sommerens varme, trives sydlandske frugter som vin, morbær, figen og

Svaneke. Geodætisk Institut.

kastanje. Da Nationalmuseet i 1969 udgav en meget omfattende bevaringsplan for Svaneke, indledtes den med disse ord: „Det er et under, at der i Danmark er bevaret en by som Svaneke. Den er i sig selv et under, ligesom mange andre byer ville have været det, hver på deres måde, om de havde bevaret deres særpræg.“ Husene er ikke særligt gamle, de fleste ældre huse er fra tiden efter 1750, men her er ualmindelig mange bindingsværkshuse, både huse med lange længer og strengt symmetriske, pyntelige femfagshuse, og langt overvejende er de gulkalkede under de røde tage.

Gå en tur ad Vestergade til kirken, som ligger 18 m over havet, dets tårn, der er genopført 1789, har egebindingsværk og røde mursten og spåntækt spir, og se en runesten på kirkegården, Gyldenså-stenen, der fortæller, at den er rejst af Bove over faderen Økil. Indskriften slutter: „Krist hjælpe sjælen“.

Gå fra Kirkepladsen til *Havnen*, hvor Havnegade domineres af to gamle bindingsværks-købmandsgårde, som nu er hoteller, og hvor skibene i den store, gode havn på visse årstider ligger med redskaber til laksefangst. Gå ad Storegade og Torvegade til Torvet og Borberggade – eller følg andre gader. Tænk på maleren Oluf Høst, som fødtes her i byen og som på sin måde har fortalt om Svaneke.

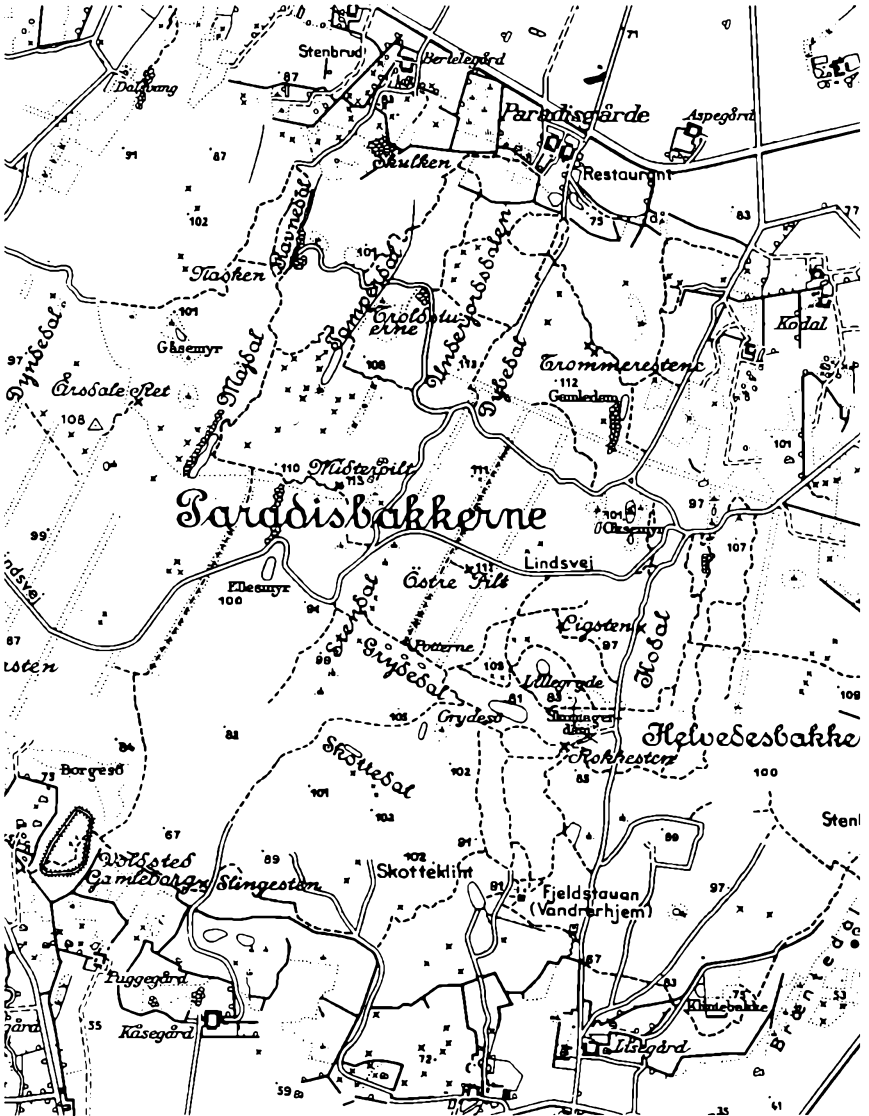
FRA SVANEKE TIL STRANDMARKEN

Fra Svaneke skal vi til Bornholms forlystelsespark, til Brændegårdshaven. Vi kører mod Østermarie og ad en sidevej til venstre. *Brændegårdshaven* er nok en slags Tivoli, men noget helt for sig selv. En gårdejer indrettede for at glæde sin familie og sig selv en stor have omkring en sø til forskellige forlystelser, og efterhånden har fantasi og aktivitet gjort haven til et af børn og voksne meget søgt udflugtsmål. Her er robåde og vandcykler, svævebane over søen, gynger, vipper, aber og andre dyr, legepladser og cafeteria. Aen, der løber gennem haven, følger en sprækkedal til Listed.

Vi skal tilbage ad den lille sidevej, der flankeres af to gravhøje, og til højre – og op i 71 m højde på vej til *Ibskirke*. Det er den bedst bevarede af øens langhuskirker med vesttårn, et meget kraftigt tårn, ligesom kirkens øvrige dele fra tiden 1150–1200 og bygget af kampesten. Tårnet er 10 m bredt og murhøjden 13 m som i de højeste rundkirker. Tårnets nederste rum er kun tilgængeligt fra kirkens skib, først de to næste stokværk har døre i ydermuren, men det behøver ikke at være af forsvarelsesmæssige hensyn. Så langt man kan spore tilbage har smør været en vigtig skatte- og handelsvare, og kirken har været fortrinligt egnet som „køleskab“ til opbevaring af de fødevarer, der er hejst op til disse „pakhusedøre“.

Inde i tårnets to meter tykke vestmur fører i Skt. Ibskirke en snæver stentrappe op til andet stokværk. Trappen fortsætter i nordmuren til tredje stokværk og i vestmuren til fjerde stokværk. I kirken er forskellig middelalderligt inventar.

Klokketårnet i det sydlige kirkegårdsdige, den oprindelige indgangsport til kirkens område, er meget anseligt.

Hold lidt stille på vejen udfor kirken. Det røde tag og det blågrå tag giver sammen med de grønne omgivelser en meget smuk helhed over dette bygningsværk.

Paradisbakkerne

Fra Ibsker skal vi et lille stykke mod Neksø og ad sidevej mod Paradisbakkerne over lidt af det stærkt kuperede og klippefyldte område, der hedder Ibsker Højlyng.

Paradisbakkerne har haft dette navn i mange hundrede år, altså længe før det lyngklædte, meget naturskønne højlyngsteræn blev beplantet og omtrent skjult af nåleskov. Det er dog stadig en herlig oplevelse at vandre i bakkerne og finde klipper og søer og åbne pletter eller spændende skovstier. Østpartiet hedder Helvedesbakkerne, men er ikke derfor mindre smukke. Ellers myldrer det med Paradis-navne. Paradisvejen, som vi har fulgt, fører til Paradisgårde. Og alligevel er alt ikke helt paradisisk.

Paradisbakkerne er privat ejendom, fordelt på mange gård-ejere. Disse har altid stillet bakkerne til rådighed for besøgendes frie færden. Og det er et meget stort publikum fra mange lande, der årligt besøger Paradisbakkerne.

En af indgangene er ved Paradisgårde. Man parkerer sin bil ved gården. Til denne slægtsgård hører ca. 30 tdr. land af Paradisbakkernes ialt 1100 tdr. land. Man kan også få vejledning om de bedste ture, afmærket med gul streg. Turen herfra går gerne til Ravnedal, som nu er blevet ryddet for træer, til Majdal og over Midterpilt, hvorefter man svinger lidt til venstre og har en snes minutters gang tilbage.

Men når gæsterne er borte, må ejeren fjerne alt muligt henkastet affald fra plastic-emballage til engangs-bleer, og hver sommer sker det, at der må sættes en større eftersøgning i gang efter børn, der er faret vild. De besøgende må huske på, at der ikke er arbejdskraft til rengøring bagefter.

Fra Paradisgårde kører vi ud til vejen mod Neksø og fortsætter, til der ved en sidevej til højre vises ind til Paradisbakkerne. Det er en lille blind vej, men den ender lidt inde i skoven på en parkeringsplads, og herfra er ikke langt at gå ad skovveje videre frem til et af Paradisbakkernes allersmukkeste områder, *Grydesø* og lyngklædte klippeflader der omkring, og til *Rokkestenen* – som skal kunne rokkes ved et tryk med en

finger, men som mange bakser med, uden at det lykkes at røkke den det mindste.

Der er dejlig udsigt på tilbagevejen af den blinde vej. Vi fortsætter nu tværs over landevejen mod Årsdale med en prægtig hvid mølle i landskabet nede ved kysten. Det er *Årsdale* velrestaurerede og stadigt fungerende mølle, en af øens forholdsvis mange vindmøller. Vi følger i Årsdale „Gaden“, vejen, der fører gennem den anselige fiskerby, og fortsætter fra Årsdale langs den afvekslende skærgårdskyst. Den brede granitryg på højre side runder sig harmonisk med skrånende marker ned mod kysten. Man gribes uvilkårligt af den tanke: hvis der nu også ved disse dejlige, frie bornholmske kyster lå tæt med sommerhuse som ved Sjællands bedste kyster!

Neksø

Nærmere Neksø kommer det gamle Frederiks Stenbrud ved stranden og bymæssige anlæg – og en gammel skanse, som hedder Jomfruens Batteri.

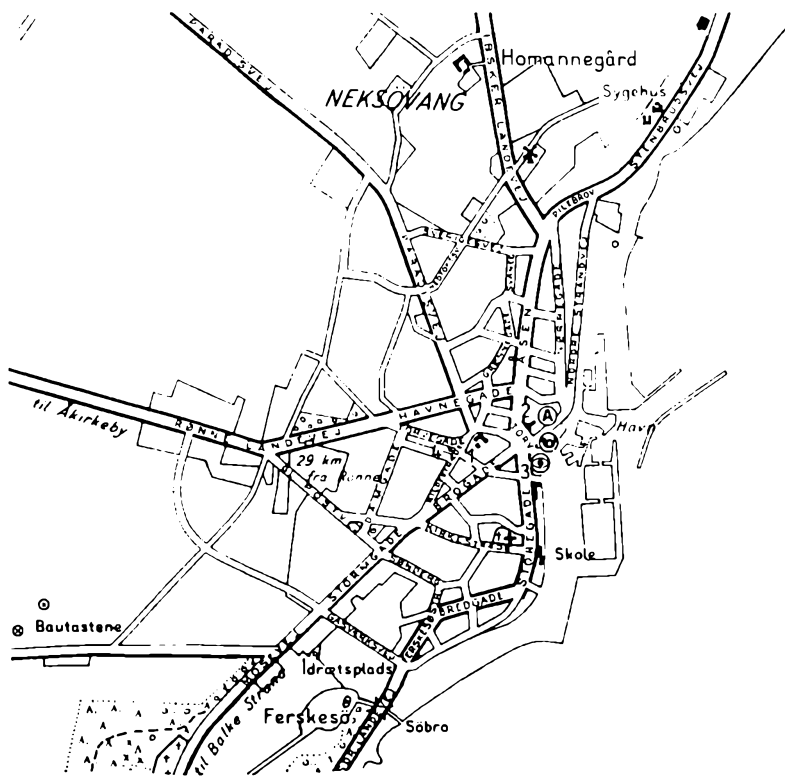
Neksø er Bornholms næststørste by og måske nævnt som købstad allerede i 1346. Den led hårdt under et lübsk angreb i 1510 og svenskernes overfald i 1645.

Kør Neksø igennem og se de mange kønne huse og fornemt stablede gærder af Neksø-sandsten. Se de mange træhuse efter bombardementet, da man i det øvrige land troede, at krigen var forbi. Af byens 900 ejendomme blev 856 beskadiget af russiske bomber, deraf blev 175 helt ødelagt. En af følgerne er, at man i Neksø ser forholdsvis mange nye to-treetages huse. Træhusene er med hver sin farvenuance næsten helt gået ind i det bornholmske bymiljø.

Neksøs borgere lever navnlig af fiskeri, handel og skibsfart foruden af jordbrug og stenhuggeri. Derfor må man også se og beundre havnen, som for en stor del er borgernes eget værk. De lod i 1870'erne et bassin sprænge i sandstenen, og siden er havnen gentagne gange udvidet. Her er nu yderhavn med 5 m vanddybde, en 100 m lang mole og en 350 m lang bølgebryder. Havnen har tørdok, og den er Bornholms næststørste.

Følg fra Havnen Strandgade til Storegade med den tidligere

TURE PÅ BORNHOLM

Neksø. Geodætisk Institut.

amtmandsgård, nr. 33, i smukt bindingsværk, Rådhuset fra 1856 og kirken på hjørnet af Storegade og Kirkestræde. Den smukke, fredelige kirkegård med mange gamle monumenter over Neksø-borgere – den bruges ikke mere til begravelser – er omgivet af et sandstensdige. Sådanne diger af stablede sandsten, affald fra Frederiks Stenbrud nord for byen, har tidligere været meget almindelige overalt i byen. Kirken var oprindeligt et kapel, indviet til Skt. Nicolaus, men er senere udvidet. Skibet er sengotisk, tårnet fra 1500-årene. Dets øverste stokværk, der rummer klokkerne, er af egebindingsværk, og det fik i 1910 – som det tidligere havde haft – en tagrytter og over den et kobberklædt løgspir. På en tavle over døren til nord-

Kirken i Neksø. ES fot. 1952. Nationalmuseet.

fløjen læser man disse verslinier om den sidste store tilbygning: „Kirkens langsom samlet skat / haver denne bygning sat / kongen hertil stene gav / byens folk hjalp også brav“. I det nordre våbenhus, en køn lille bindingsværksbygning fra 1745, er bevaret et godt 200-årigt bræddeloft med malerier.

Der er iøvrigt også en indskrift på Domhuset, som er værd at bemærke. Der står: „Ingen må tage sig selv Ret“.

Gamleborg og Balke

Fra Torvet udstråler gader i mange retninger: til kystvejen ad Stenbrudsvej, til Ibsker, til Rønne, til Dueodde – og Paradisvej, som fører til Paradisbakkerne, og den følger vi. Der er godt et par km til Klinteby med vejskilt Paradisbakkerne og vi standser ved den 2–300 år gamle Lisegård, hvor man kan få oplysninger om afmærkede ture – og is og sodavand. Man kan gå til Danmarks første vandrerhjem, Fjeldstauan, og har man ikke fra andet udgangspunkt været ved Grydesø og Rokkestenen kan fortsættes dertil, ellers tager man til venstre forbi Skottedam ved

Skotteklint og noget efter Slingesten og er så nær ved *Gammelborg*. Her har ligget en 187 m lang og 80 m bred tilflugtsborg på en 21 m høj klippeknode. Den har været befæstet med en vold og en sø, hvor der nu er dybe dale. Borgen har kun været en åben plads inden for befæstningsværkerne. Den er anlagt i ældre jernalder, og det er konstateret, at den også har været benyttet i vikingetiden. Dynger af strandsten inden for voldene har antagelig været til brug som kasteskyts. Et hul i terrænet på borgpladsen har været til drikkevand. Måske har Gammelborg engang været et helligt sted.

Hvis man foretrækker det, kan der i bil fortsættes ad vejen fra Neksø gennem Klinteby til en sidevej nærmere Gammelborg.

Men nu må vi bort fra de vildsomme bakker og de mange Paradis-navne. Næste mål er den nærliggende kontrast – Dueodde.

Fra Klinteby køres lidt mod vest og så mod syd til Bodilskirke. Midtvejs bør man stoppe og gå til den lille skov *Gryet* med 60 bautasten. Den romanske Bodilskirke er ligesom domkirken i Ålborg indviet til den engelske helgen Skt. Botulf.

Fra Bodilskirke køres tilbage til Neksø, lidt uden for byen drejer vi til højre mod Dueodde. Undervejs skal vi ad en sidevej se *Balke* i Neksø Lystskov. Det er et dejligt ferie- og friluftsområde med lang, fin badestrand, sommerhuse, campingplads i skoven og meget mere. Her er ikke mindst et samlingssted for familier med børn, et klitland vidt forskelligt fra den natur, vi kommer fra.

Kystvejen går diskret et stykke inden for dette sommerland, den går gennem agerland med mange gårde. Fra Snogebæk fortsættes lidt ad landevejen mod Poulskirke og Pederskirke; derefter drejes af til venstre mod Stavns Havn, og så er vi inde i eventyret. Vi kører gennem skov på sandklitter, kun svagt tilgroet med plantevækst. Så følger blandet løvskov – til man pludselig er ved de store parkeringspladser ved Sydbornholms sandørken.

Dueodde og Strandmarken

Dueodde er bygget op af sand på en klippe, der værner sandet i kampen mod havet. Der er ingen lighed med det Bornholm, vi hidtil har set. Det er heller ikke et vestjysk klitområde. Det har sin egen karakter. Sandet er meget fintkornet. Før klatpapirets og længe før kuglepennenes tidsalder eksporteredes dette fine „kancelli-sand“ til brug på kontorer, hvor man tørrede skrivelsernes blæk ved at strø Dueodde-sand på og blæse det af.

Uden for plantager, fyr og parkeringspladser, hotel og kiosker er der sandklitter i overflod. Disse „hvide klitter“, hvis sand er hvidere end sandet på landets øvrige øer og i Jylland, får af vinden stadig flyttet sandet og er kun delvis bevokset med marehalm og hjelme og er dejlige badeklitter. I fugtige lavninger mellem klitterne længere inde kan være lyng og tagrør. Her er „grå“ klitter – og inden for dem plantager, der beskytter markerne bagved mod sandflugt.

Sandflugtsområdet går langs kysten fra Snogebæk over Dueodde med den lavvandede badestrand og de indtil 15 m høje klitter og videre som strandmark og fortsætter langs kysten til Boderne.

Det hvide sand skærer i øjnene, når solen skinner. Det er helt velgørende efter besøget igen at være inde i sandflugtskoven. Vejen til Dueodde stopper ved det 15 m høje Søndre Fyr, så vi skal samme vej tilbage til landevejen vestpå. Der er militært anlæg ved det nordre, 39 m høje fyr, hvor vi drejer til venstre.

Strandmarken er nu skov. Her har været nogle af Bornholms kønneste landskaber, sandede lyngbakker med lav bevoksning. Nu ligger *Povlsker Strandmark* som fredet plantage-område. Ialt omfatter fredningen af Dueodde og Strandmarken 615 ha – med offentlig adgang til det 6 km lange klit- og plantagebælte langs kysten. Man bør gøre en lille afstikker ad en af sidevejene gennem plantagen og se, hvor kønt der er nærmere stranden og hvor god en plads, sommerhusene har fået på de 170 ha af plantagen, der er udlagt til sommerhuse.

Efter Povlsker Strandmark følger Pedersker Sømark, og vej-

en fører omtrent ud til havet med blot fredede lyngbakker imellem. Hvor vejen drejer mod nord, ligger en stor, gammel gård, *Slusegården*, og den har en vandmølle ved Øle Å.

Der er umiddelbart før gården en lille markvej op over græs og lyng og sand. Her har arkæologer gravet og studeret år efter år, bistået af tronfølgeren, prinsesse Margrethe og andre amatørarkæologer, og man har ved fundene her kunnet placere Bornholm i en international kulturudveksling mellem øst og vest. Længe før vikingetiden har bornholmerne været vidt omkring i Østersø-området. Mere for at handle end for at erobre. Fra 1.-4. århundrede har den jævne sandstrand her ved Slusegården været en meget benyttet landingsplads. Ikke alle er vendt hjem, men nok til at skaffe varer til øen, både daglige fornødenheder og smykkestoffer som guld, sølv, rav og bronze. Afdækkede grave har vist rige gravgaver, men har også kunnet fortælle om overfald, lemlæstelse og halshugning. Man nøjedes ikke med at sejle til Skånekysten for at handle. Der er

fundet gravformer, som har haft hjemme i Rusland, bl. a. spor af en form for hesteofring, der er kendt i Rusland i gammel tid. Bornholm har indført romerske varer, og fra vikingetiden er konstateret fortsat møde mellem Østens og Vestens kulturer. Under professor Ole Klindt Jensens ledelse er her fundet ca. 1300 grave, skeletgrave med og uden både af udhulede stammer og brandgrave fra vore første århundreder, daterede bl. a. gennem romerske smykker, men også dele af den første bornholmske keramik.

Slusegården har et par gamle møllesten stående. Vandmøllen ser man ikke fra vejen, man skal ind omkring hovedbygningen. Man kan også følge markvejen forbi udgravningstederne og gå langs vandet til *Øle Ås* udløb; der er en primitiv lille bro, så man kan komme over åen og følge den gennem den kønne lille lund til vandmøllen og frodigheden omkring møllen. Det er en lille underfaldsmølle fra o. 1800. Den gik i stå 1927, men er restaureret. Et ørredhus fra o. 1850 hører til vandmøllen og er af bindingsværk som den, og det er formentlig det sidste hus af den slags i Danmark.

Øle Å er Bornholms største vandløb. Det skærer sig ind imellem skiferklipper og modtager meget grundvand. Fra øens midte løber det gennem Povlsker Højlyng og forbi Gamleborg i Paradisbakkerne og slutter sit løb med idyllen her med både løvskov, lyng og sand.

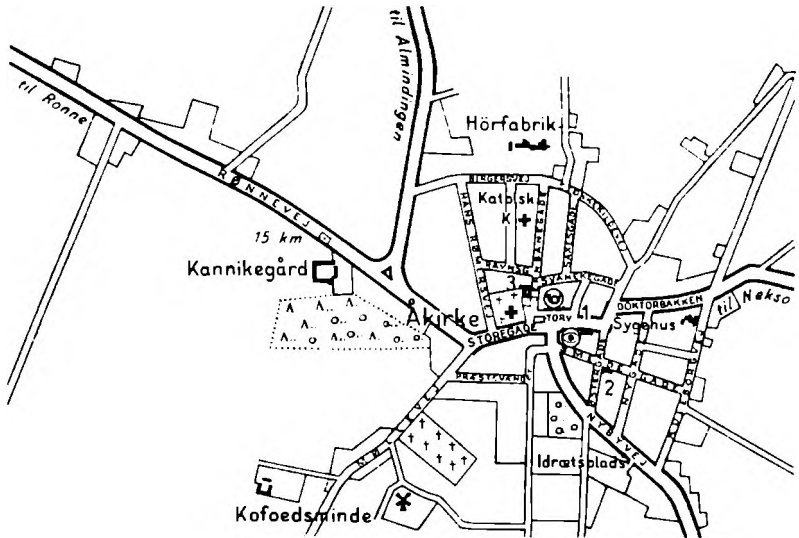
Fra Slusegården følger vi åen et stykke. Så kører vi over den og har den på højre side, indtil vi når landevejen og drejer til venstre gennem Pedersker.

Pederskirke ligger smukt og isoleret. Det er en romansk kirke med rødt tagværk og blytag i godt sammenspil. Vesttårnet er fra 1500-årene. Straks efter kirken går vejen fra til Åkirkeby.

ÅKIRKEBY OG ALMINDINGEN

Åkirkeby er hovedbyen i de frugtbare Sydbornholm, og den ligger på et 86 m højt plateau med den imponerende *Åkirke* i sin midte. Åkirkeby var i middelalderen Bornholms vigtigste by, og kirken var øens hovedkirke. Den er lige så interessant som rundkirkerne.

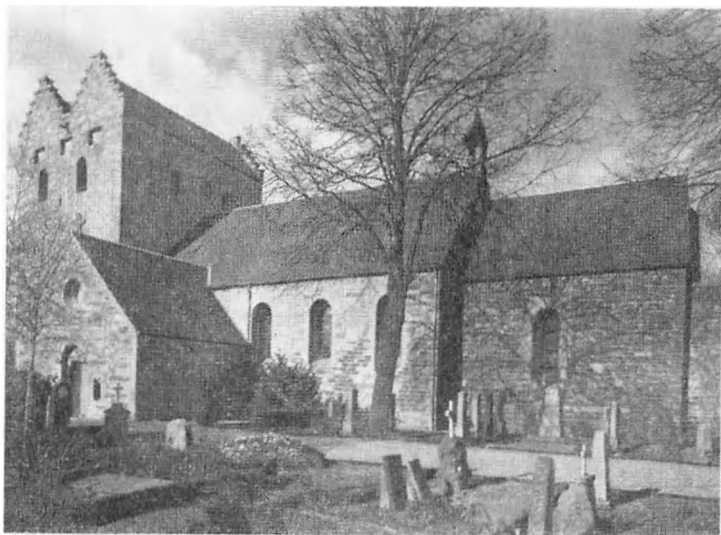
Akirkeby. Geodætisk Institut.

Åkirke er bygget omkring 1150 af grønlig sandsten og en ikke tilhugget mørkebrun skifret stenart fra Grødby Å. Det er det første materiale, der på Bornholm er anvendt til kirkebyggeri. Tårnet står direkte på grundfjeldet og er nu dobbelt så stort, som det oprindeligt var. Foroven har tårnet en særpræget todeling med et dobbelt saddeltag. Med sin massive opbygning må det sikkert have tjent som forsvarstårn. Der er gamle skydeskår, nu at se udefra som blændinger, og der kan have været murkrone med tinder og skydeskår. 1874 blev klokketårnet erstattet af en jerngitterport, og kirketårnet blev klokketårn.

Af gamle bindinge i kirkediget til brug for kirkegængernes heste er 44 bevaret.

Våbenhuset skal man lægge mærke til. Det er et af landets ældste. To lavt siddende lysåbninger er søjledelt. Inde i våbenhuset står en meget stor gravsten med tre figurer udhugget i højt relief. Det er gravminde over lübeckernes høvedsmand, Schweder Kettingk, og hans to hustruer.

Der er en lang vej op gennem tårnet for besøgende. Det er

Akirke, set fra syd. ES fot. 1952. Nationalmuseet.

i fire stokværk, hvoraf de tre nederste er hvælvede, medens det overste er klokkerum. Undervejs ser man i andet stokværk en gammel egetræskiste med jernbeslag. Her skal man have opbevaret kongebreve og andre vigtige dokumenter vedrørende byen.

Ved en restaurering 1874 er noget af det gamle præg i kirken forsvundet, men den har en af Bornholms seværdigheder, en døbefont fra 1100-årene, kendt af mange, fordi den er fremstillet i små modeller som turistsouvenirs. Det er en sandstensfont med meget rig udsmykning, signeret af den gotlandske stenmester Sigraf og regnet for hans hovedværk. Mellem arkadebuer er i relief udhugget en halv snes motiver fra Jesu barndom og lidelseshistorie med billedtekster i runer. Det er det ejendommeligste af Bornholms mange runemindesmærker. Der er 11 tekster. På kummens fod er udhugget bl. a. et mands-hoved og et vædderhoved.

Altertavlen bærer årstallet 1600 og er skåret af billedskæberen Jacob Kremberg i Lund.

Åkirkeby fik i 1346 købstadrettigheder af ærkebiskoppen i Lund. Og her i Bornholms gamle hovedby blev øens landsting holdt fra Arilds tid, indtil det i 1776 blev flyttet til Rønne.

Efter plyndring af lübeckerne og efter en brand i 1760 var *Åkirkeby* præget af fattigdom. I 1808 skrev byfogden til amtmanden, at de fleste i byen havde hytter og ikke huse, og hytterne var så små, at ingen hest af middelstørrelse kunne gå ind ad stalddøren.

Det er ikke det indtryk, man får af *Åkirkeby* i dag. Tværtimod. Landsbypræget og de lerklinede huse forsvandt fra midt i forrige århundrede, grundmurede huse ligger på række i de nye gader som Smedegade og Østergade; her er både gammelt og nyt, og pæne, velholdte huse ligger omkring Rådhuset med gavlen mod Torvet og om kirken som det gamle centrum.

Ad vejen mod Rønne kører vi fra *Åkirkeby* – forbi den katolske kirke i gotisk stil – og drejer derefter til højre ad landevejen mod Almindingen. Den store skov på klippyggen tegner sig forude som en lang og kraftfuld profil i landskabet. Før skoven drejer vi til venstre ved vejskilt *Ekkodalen*.

Ekkodalen og Læså

Der er P-plads lige ved vejen. Nyplantede graner vil efterhånden tage udsigten, men der går sti langs hele *Ekkodalen*. Man skal blot ikke stille sig op og råbe, for der er efterhånden groet så mange træer op, at man ikke får mere ekkosvar end så mange andre steder.

Ekkodalen er en sprækkedal, lang og snorlige med en bred eng mellem klippesiderne, der kun på den modsatte side er af anselig højde. Der er lodrette klippevægge på indtil 30 m. Bag dem stiger terrænet op til Rytterknægten, men man ser kun skov og klipper. Og nede i engbunden en å, der bugter sig. Det er *Læså*, og det er ikke bare en å til pynt i *Ekkodalen*. Den kommer oppe fra Almindings østlige del, fra *Bastemosen*. Den følger ikke *Ekkodalens* 12 km. Hvor den kan slippe ud af dalsprækken, skifter den brat retning og snor sig gennem det sydlige Bornholm.

Hvis man har lyst til at lære den at kende, går der en sti

langs med den på den smukkeste strækning, et par km mellem Vejrmøllegård og Vasegård. Det er en romantisk smuk tur at følge åen, men den er mere værd end det. Åen har i tidens løb arbejdet sig ned, eroderet sig ned i de bornholmske oldtidslag, så man i åen kan studere Danmarks ældste geologi. Den løber i gamle aflejringer af skifer og sandsten. Den har sammen med Grødby Å givet navn til Åkirke. Den har også skræmt folk med sit trolldøj, med åmanden, der hvert syvende år krævede et menneskeoffer.

Ekkodalen er klippe-idyl. Fra stien gennem dalen kan man lige før skovridergården *Rømersdal* med smukke bindingsværksbygninger gå over dalen og følge en sti til Gamleborg. Men den kan vi også komme til fra den næste parkeringsplads.

Rømersdal har navn efter skovrider Hans Rømer, der plantede skov i Almindingen. På Rømersdals jord blev fundet den hedenske amulet, den Thorshammer, som i afstøbning kan købes på Nationalmuseet, et stykke ældgammelt håndværk, som blev bomærke for Landsforeningen Dansk Arbejde. Den lå i en sølvskat, som blev gravet op i 1811.

Fra Ekkodalen køres tilbage til landevejen og forbi den i 1893 oprettede Bornholms Højskole ind i Almindingen.

Almindingen

Det er Danmarks trediestørste skov. Den fortæller allerede i sit navn, at dette højland med klipper og søer og lyng og moser har været til kreaturgræsning i fælleseje. Der var også skov dengang, men den blev ødelagt af dyrene og af vanrøgt, men i tiden efter 1800 fik Hans Rømer indhegnet en del af den nuværende skov med et 8 km langt stendige. Et smukt og solidt dige, der kunne holde dyrene ude. Og så plantede han gran-skov. Nu er skovarealet tre gange så stort. Og det er en velplejet skov med et 20 km langt gærde omkring. 1500 ha er nåleskov og giver godt udbytte, 500 ha er løvskov, 400 ha moser og enge og 300 ha er lystskov, der først og fremmest er til glæde for publikum.

Store dele af Almindingen er med varierende terræn og med skiftende skovbevoksninger, med sten og klipper, med vandløb

og søer, kuller og dybe slugter, et vidunderligt skovområde at færdes i.

Efter at have fulgt landevejens to venstresving til 14 km-stenen, parkerer vi inde til venstre. Vejen er gået mellem den idyl-

liske sø Åremyre og det 125 m høje Jomfrubjerget. Det er ikke så imponerende at se fra vejen, det ligger lidt inde i skoven. Vi parkerer nær *Christianshøj* lige derved. Her står en stenstøtte til minde om Prins Christian Frederiks – den senere Christian 8.s – besøg i 1824, en dag, der længe efter blev fejret af bornholmerne her ved *Christianshøj*. Endnu står der en lang række træbåse fra dengang, man kom kørende i stadsvogn til fester og møder i Almindingen.

Herfra skal man opleve noget af Almindingen til fods. Ikke de store grantykninger, men noget af det, som kun Almindingen har. Også den betagende stilhed. Her betyder de mange højdedrag, at foråret kommer sent ind mellem træerne, og at sommeren til gengæld varer længere – som den i det hele taget gør her på øen. De betyder også, at man ikke skal langt fra vejene, før man er i den dybe stilhed, hvor alt omkring én bliver fortroligt nærværende.

Har man ikke fra Ekkodalen været ved *Gamleborg*, kan man fra P-pladsen følge en med gult afmærket sti gennem smukt og afvekslende skovterræn og forbi Rømer-mindestenen. Der er kun en halv kilometer at gå, før man er ved den gamle tilflugtsborg. Den ligger 22 m hævet over Ekkodalen og en stejl slugt. Resterne af det gamle stendige, der var det eneste „bygningværk“ i borgen, virker uendelig fredeligt med træer op ad voldsiderne. Men det var alvor, når bavnene tændtes, fordi sørøvere var i sigte, og befolkningen valfartede til *Gamleborg*. Den kunne rumme mange af øens beboere på sit 264 m lange og 110 m brede plateau. I en sænkning inde på borgens „gulv“ var der drikkevand. *Gamleborg* har ikke noget årstal, men arkæologerne mener, det er en tilflugtsborg fra germansk jernalder.

Fra sydenden af *Gamleborg* fører den afmærkede sti vestpå til Dyresølen, hvor råvildtet ofte holder til. Det sidste kronvildt i skoven, der fra gammel tid var kongens vildtbane, blev skudt i 1785. Skovvejen følges til højre, så ad en sti over Granbjerg til *Græssøen*. Som denne sø er nu, kan man glædes eller bedrøves efter sit syn på tingene. Ved hjælp af unge arbejdsløse fra Statens arbejdstekniske Ungdomsskole blev søen i sin tid om-

skabt fra at være en sur mose til nu at være en smuk skovsø. Men Græssø har som den sidste gamle bornholmske mose med sine velbevarede tørv givet forskerne meget vigtige oplysninger om plantevæksten i de sidste 3–4.000 år.

Når man har set nok af Græssøen, fortsættes ad den uafmærkede sti fra Granbjerg til Sofiehøj, hvorfra følges gul afmærkning til højre. Det går stejlt nedad til *Borresø*. Stien fører over en dæmning, der er blevet bredere efterhånden ved udtørring af søen. Der foretages dog nu og da oprensning af den rest sø, der er tilbage. Hans Rømer gravede i sin tid en kanal fra søen, så vandstanden sænkedes. Oprindeligt har søen beskyttet Lilleborg, som stien fører til.

Lilleborg

Lilleborg er et af øens mest interessante fortidsminder, men landevejen, der går lige forbi, har taget noget af romantikken. Borgens ruiner ligger på en 16 m høj klippeknode, 200 m lang og 60 m bred og på tre sider med bratte afgrænsninger.

Lilleborg er måske anlagt af kongen omkring 1190 og har været en borg med et stærkt hovedtårn og andre bygninger omkring borggården. Den er ældre end Hammershus, men fik en kortvarig historie. Den blev i 1259 stormet af ærkebiskop Jakob Erlandsens broder Andreas Erlandsen og fyrst Jarimar fra Rügen, der umiddelbart efter indtog København, hvor ruinerne af Jarmerstårn på sin måde stadig er et minde om ham. Betegnelsen lille har borgen fået senere i tiden, og den skal alene ses i relation til Hammershus. Det var en stor og stærk borg, beskyttet først og fremmest fra naturens side, men også af en ringmur. Man ser i ruinerne bl. a. fundamenterne af et tårn med 2,4 m tykke mure og rester af ringmuren.

Ødelæggelsen af Lilleborg har været grundig. Under striden mellem ærkebiskoppen og kongen skal 200 af kongens mænd være blevet dræbt. En rensning af ruinerne for fyld i 1820 og udgravninger i 1887 har vist, at borgen er blevet afbrændt, idet der er fundet forkullede korn. Der er også påvist spor af stalde til husdyr, og talløse armbrøstpille bekræfter en voldsom kamp. Der er i ruinen opgravet mønter fra midt i 1100-årene, navnlig

mønter, som var præget i Lund og Roskilde, men også jyske mønter.

Borgens omgivelser var vidt forskellige fra dem, man ser i dag. På den tid bredte højlyngen sig ind mod de opdyrkede områder i Almindingen.

Ved Lilleborg er vi tæt ved P-pladsen. Der kan herfra foretages andre og længere gå-ture ad afmærkede ruter. Men når vi igen er i vognen, køres forbi Borresø til en asfaltvej til venstre, vejskilt Rytterknægten. Det er en smuk køretur i en værdig bue opad, og der er stor P-plads ved målet.

Rytterknægten

Der er nok hos de fleste en ret stor forventning til besøget på øens berømmelige højdepunkt, 162 m over havet. Og så bliver man skuffet. Skoven er vokset op omkring Rytterknægten og op over den synsrand, man har fra Kongemindet på den åbne plads. Kongemindet er rejst til minde om Frederik 7.s besøg på Bornholm 1851. Det er et 12,6 m højt granittårn „med løvehoveder og gesvejsninger“, tegnet af arkitekten Bindsbøll, men det har ikke pyntet, at man for at kunne se ud over granerne fra tårnets top, hvortil fører en indvendig trappe, har måttet bygge et jernstillads ovenpå. Herfra har man udsigten over hele øen. Derfor hører turen til Rytterknægten med til et besøg på Bornholm. Kongemindet blev rejst ved frivillige bidrag fra øens beboere. Senere er bygget et radaranlæg.

Der er meget andet at se i Almindingen, bl. a. ved at følge længere afmærkede ture. Man vil ikke fortryde en tur i den meget smukke del af skoven, som ligger nord for landevejen. Når man kommer tilbage fra Rytterknægten til vejen mod Rønne, kan parkeres, og sti og skovveje følges til højre forbi den idylliske sø Kohullet og ad Snurregade til Pyggekullekær og tilbage forbi Rokkestenen, der ikke mere kan rokke, og den store flytteblok, der hedder Munken. Forbi Langemose når man udgangspunktet.

Lilleborg i Almindingen. Nationalmuseet.

NYLARSKIRKE – RØNNE

Vejen mod Rønne følges et stykke, og derefter drejes til højre mod Vester Mariekirke, hvorfra der fortsættes til *Nylarskirke*, der ligger lidt øst for landevejen. Navnet betyder ikke, at kirken er ny i forhold til de andre rundkirker; det kommer af Nillaus, og det vil sige de søfarendes helgen Skt. Nikolaus. Det er en rundkirke i tre stokværk af kampesten og silurkalk. Den fremtræder enkelt i linierne uden støttestykker, idet den er en af de laveste, men den bedst byggede af de fire rundkirker. Kun et våbenhus er tilføjet og fornyet. Sydportalen har huller til stængebomme. Midtpillen i det cirkelrunde skib, som måler 11 m i diameter, er massiv, men spinkel. Den er smykket med kalkmalerier, som er blandt de ældste på øen. Man ser Adams og Evas skabelse, syndefaldet og andre scener med dem, alt indrammet af stiliserede frugter og træer fra Paradis-haven. Et korbuekrucifiks er et renæssancearbejde fra omkring 1600.

Kirken kunne sættes i stærkt forsvarsberedskab. Der er trappe i muren. I andet stokværk kunne forsvarerne gennem en

skakt lade sten og andet falde ned over fjenden i det øjeblik, han måtte have sprængt kirkedøren og trådte indenfor. Øverste stokværk har en 1,30 m bred skyttegang, brolagt med flager af silurkalk. Tømmeret under det 10 m høje kegletag er meget gammelt og meget dekorativt i sit tilsyneladende virvar.

Der er ikke fra rundskibets øvre stokværk spor af adgang til koret, som derfor ikke kan have været indrettet til forsvar. Men læg mærke til et nu tilmuret vindue i kirken 2,5 m over soklen. Det er det eneste helt oprindelige romanske rundkirkevindue, der kendes. Det har været kun 52×27 cm stort, så det var umuligt for en voksen mand at trænge ind gennem det.

Klokketårnet står efter kirkegårdsudvidelser nu inde på kirkegården, men har brolagt indgangsport til kirkens område. I sin nedre del er det af kampesten. Derover er klokketårnet af bindingsværk.

To runesten står i våbenhuset. Den ene over en fader, der med hele skibsmandskabet var druknet, den anden over en søn, dræbt i kamp.

Fra Nylarskirke krydser vi landevejen mod Rønne. Vi er uden for granitmassivet og skal over moræneland til sydkysten. Sidevejen går i zig-zag til Sdr. Landevej. Vi skal lidt til højre, men så følge vejskilt *Arnager*. Gennem landsbyen kører vi helt ud til Arnager Bugt. Landsbyer er nok et ukendt begreb på Bornholm, men her er en samling huse af nyere karakter, som andre steder ville blive kaldt landsby, selv om her også er fiskerleje med bro ud til en ø-havn på et rev. Når ruteflyveren kommer, runder den som oftest denne ø-havn uden for sydøstkystens klinter. Kysten ved Arnager har badestrand, og den har en vegetation med mange sjældne planter. Her er også god udsigt langs kysten østpå. Ved Madsegrav, ca. 1 km mod øst, er en kridttidslokalitet med Grønsand og Arnagerkalk, som også forekommer vest for Arnager. Der er ikke noget særlig bornholmsk præg over Arnager, men her er lejlighed til at opleve klinte-kysten.

Ad Søndre Landevej sætter vi endnu engang kursen mod Rønne – og denne gang følger vi den til målet – hvis der ikke er særlige ønsker om en omvej til højre for at se *Knudskirke*, som

Galløkken og Kastellet

Efter skoven kommer man på denne smukke tur forbi et flyvesandsområde med badestrand og med det højtliggende og delvis tilplantede friluftsterræn *Galløkke*. Vi fortsætter dog, til vi er lidt inden for i Rønne, og drejer til venstre ved vejskilt Vandrerhjem. Vejen fører os lidt tilbage til en hyggelig parkeringsplads. Herfra er der små gåveje gennem skovbevoksning og til den delvis åbne højslette *Galløkke*, byens gamle galgeplads. Her har været eksercer- og sportsplads, her havde under besættelsen de tyske marinetropper baraklejr, og her er mødeplads med friluftscene.

Men bliv inde på *Galløkken*. Går man ud for at kigge ned over udsigten mod Rønne, ser man en kæmpemæssig losse- og landvindingsplads. Gå hellere fra P-pladsen et hundrede meter ind mod byen og drej til venstre. Her slutter turen ved Rønnes gamle *Kastel*. Det blev bygget 1689 efter tegning af Christiansø-fæstningens ingeniør Anthon Coucheron. Det er en cirkelrund kampestensbygning med 3,5 m tykke mure, oprindeligt med et fladt tag spækket med kanoner, fra 1700-årene med tegltækket kegletag. Adgangen var ad en dør 5 m over jorden. Nu er indgangen mere bekvem, og *Kastellet* er ligesom det nærliggende Arsenal militærdepot.

Der er noget særligt betagende ved denne bygning netop her på øen. De tykke, hvidkalkede mure og det røde tegltag mellem fyrretræerne slutter ringen. Det er modellen fra de bornholmske rundkirker, der som et led i Bornholms forsvar her er brugt til rent verdsligt, krigerisk formål.

Stedregister

- Allinge 35, 69, 71
107f.
Allinge-Sandvig 29f.
Almindingen 37,
137–142
Arnhøj 78
Arnager 18, 54, 144
Arnager Bugt 144
Baggeå 78, 98
Bagå 37
Balke 15, 130
Bastemosen 137
Blykobbe Plantage 95
Blykobbeå 78
Bobbeå 78
Bodilskirke 26, 130
Bokul 115
Borregård 78
Borresø 141
Brogård 18f., 22
Brogårdstenen 98
Brændegårdshaven 124
Bølshavn 10, 121
Bådsted 110
Christiansø 36, 69, 78,
80, 81–88
Dalshøj 20
Damaskegård 45
Dueodde 4, 15, 78,
132
Dyresølen 140
Døndalen 110f., 113
Egeby 19, 28
Egleenge 32
Ekkodalen 9. 137
Finnedalen 101
Fjeldstauan 129
Frederiks Stenbrud
38, 127
Frederikso 78, 81–88
Frennegård 18
„Gaden“ 83
Galløkke 146
Gamleborg i Almin-
dingen 22, 24, 138
Gamleborg i Paradis-
bakkerne 20, 24, 130
Grydesø 126
Gryet 130
Græsholm 11, 78, 82
Græssøen 140f.
Grødby A 78
Gudhjem 69, 114,
116f.
Guldilden 107
Gyldenså 78
Gåserenden 113
Hammer Sø 35,
78–79, 106
Hammeren 106
Hammerens Fyr 107
Hammerhavnen 15,
106
Hammerklippen 8
Hammerodde 78, 107
Hammersholm 105
Hammershus 13, 27,
30, 32, 35f., 75f.,
101ff., 105
Hammerværket 38,
106
Hasle 29, 34, 37,
96–98
Hellig Kvinde 122
Helligdomsklipperne
112f.
Helligpeder 99
Helvedesbakkerne 126
Højlyngen 7, 37, 52
Ibsker Højlyng 126
Ibskirke 25 f., 124
Jons Kapel 8, 99
Kampeløkkeå 78
Kastellet ved Rønne
35, 146
Keldseå 78
Kirkebakken, Ruts-
kirke 78
Klemenskirke 25f., 98
Kløven 113
Knudskirke 26, 144
Knægten 78
Kobbeå 78
Køhullet 142
Kragkås 107
Krogeduren 8
Kås 7
Lensklint 78
Lilleborg 26, 141f.
Lilletårn 84
Lisegård 129
Listed 122
Louisenlund 121f.
Lundestenen 18
Lyseklippen 8
Lyserenden 113
Læså 78, 137
Løvehovederne 15, 106
Madsebakke 18, 107
Madsegrav 144
Majdal 126
Mandhøj 18
Midterpilt 21, 126
Muleby A 96
Neksø 29, 32, 38, 40f.
57, 72, 127
Nordskoven 14, 95
Nykirke 26, 145
Nylarsker 23
Nylarskirke 26, 143f.

STEDREGISTER

- Nørgårde 112
 Olskirke 25f., 78, 109f.
 Paradisbakkerne 7,
 15, 126f., 129f.
 Paradisgårde 126
 Pedersker 55
 Pedersker Sømark 132
 Pederskirke 26, 134
 Povlsker 49, 60
 Povlsker Strandmark
 132
 Povlskirke 26
 Pyggekullekær 142
 Randkløveskåret 59,
 120
 Ravnebakken 78
 Ravnedal 126
 Ringe Bæk 101
 Rokkestenen 113, 126
 Rubinsøen 96
 Rutsker 26
 Rutsker Højlyng 112
 Rutskirke 98
 Rytterknægten 6, 78,
 142
 Rø 111f.
 Røkirke 25f.
 Rømersdal 37, 138
 Rønne 29, 33ff., 36,
 39ff., 50, 61, 69,
 71f., 80, 89-94, 146
 Rønne Lufthavn 4
 Rønne Plantage 145
 Salne Bugt 114
 Salomons Kapel 107
 Sandkås 7, 39, 110
 Sandvig 107
 Sellesborg 47
 Skotteklint 130
 Skovly 95
 Slotslyngen 101, 104
 Slusegården 20, 133f.
 Smaragdsøen 96
 Snogebæk 51, 53, 130
 Sorte Muld 20
 Sorthat 37, 95
 Stammershalle 20, 110
 Stavehøjfaldet 120
 Stavns Havn 130
 Stejlebjerger 107
 Stendseby 18
 Stenvarpen 78
 Store Tårn 85
 Storlykkebakken 18
 Strandmarken 132
 Svaneke 29, 32, 69,
 80, 122ff.
 Svaneke Vang 19
 Svartingedalen 98
 Teglkås 101
 Tejn 110
 Tornegård, Pedersker
 sogn 55f.
 Tudehøj 78
 Tørre Ovn 106
 Vang 14, 101
 Vasegård 18
 Vaseå 78
 Vedbygård 78
 Vester Mariekirke 25,
 143
 Vester Marie Plan-
 tage 19
 Vigehavn 122
 Våde Ovn, Hamme-
 ren 106
 Våde Ovn, Hellig-
 domsklipperne,
 113f.
 Ærtholmene 35, 78
 Oleå 78, 134
 Ørnebjerg 107
 Ørnestenen 145
 Øster Larsker 118
 Øster Larskirke 118ff.
 Øster Marie 25
 Øster Mariekirke 122
 Østerskær 3, 82
 Akirke 26, 31, 134ff.
 Akirkeby 29, 134-137
 Årsdale 127

